

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ ΣΧΟΛΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΑΓΩΓΗΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ Δ. Ε.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ «Κοινωνικές Επιστήμες και
Ανθρωπιστικές Σπουδές στην Εκπαίδευση»

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: « Κοινωνιολογία και Σύγχρονη Κοινωνία: Ειδικά Θέματα Παιδικής
Ηλικίας, Κοινωνικών Μειονοτήτων, Εργασίας και Εκπαίδευσης»

**Δημοκρατία, Ιδιότητα του Πολίτη και η διδασκαλία των
Κοινωνικών Επιστημών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση
στην Ελλάδα**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ξαρχή Δανάη

A.M.: 7981160220251

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή

Δημοσθένης Δασκαλάκης, Καθηγητής, Επιβλέπων

Χαράλαμπος Μπαμπούνης, Ομότιμος Καθηγητής

Γεώργιος Θρασανιώτης, Ε.ΔΙ.Π.

ΑΘΗΝΑ 2025

Περιεχόμενα

Προοίμιο	3
Abstract	4
Εισαγωγή	5
Θεωρητικό Πλαίσιο.....	8
Μεταδημοκρατία.....	8
Η ιδιότητα του πολίτη (citizenship)	12
Ταυτότητες και συλλογικότητα ως «απάντηση» στις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής.....	15
Εκπαίδευση και Ιδιότητα του Πολίτη	18
Η θέση των κοινωνικών, ανθρωπιστικών και πολιτικών επιστημών στην εκπαίδευση	24
Μεθοδολογία Έρευνας.....	31
Ο σκοπός και τα ερευνητικά ερωτήματα.....	31
Η ερευνητική/μεθοδολογική στρατηγική	31
Η μέθοδος της έρευνας.....	33
Μέθοδος δειγματοληψίας και δείγμα	34
Δεοντολογία της έρευνας.....	36
Επεξεργασία και παρουσίαση δεδομένων	37
Η ιδιότητα του πολίτη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα: Το πλαίσιο αναφοράς... 37	
Ωρολόγιο πρόγραμμα Γυμνασίου	44
Τα μαθησιακά αποτελέσματα στο Γυμνάσιο	45
ΦΕΚ μαθημάτων Γυμνασίου	49
Το σύγγραμμα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής του Γυμνασίου	51
Ωρολόγιο πρόγραμμα Γενικού Λυκείου.....	53
Τα μαθησιακά αποτελέσματα της Πολιτικής Παιδείας στο Γενικό Λύκειο	57
Το ΦΕΚ για το μάθημα της Πολιτικής Παιδείας του Γενικού Λυκείου.....	58
Το σχολικό σύγγραμμα της Πολιτικής Παιδείας του Γενικού Λυκείου.....	59
Τα μαθησιακά αποτελέσματα του μαθήματος της Φιλοσοφίας του Γενικού Λυκείου	60
Το ΦΕΚ του μαθήματος της Φιλοσοφίας του Γενικού Λυκείου	61
Το σχολικό εγχειρίδιο της Φιλοσοφίας του Γενικού Λυκείου.....	62
Το μάθημα της κοινωνιολογίας στο Γενικό Λύκειο.....	63
Συζήτηση - Συμπεράσματα.....	68
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	73

ΠΙΝΑΚΕΣ / ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Πίνακας 1. Επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς στις χώρες του ΟΟΣΑ	38
Πίνακα 2. Το ωρολόγιο πρόγραμμα του Γυμνασίου	44
Πίνακα 3. Το ωρολόγιο πρόγραμμα της Α΄ τάξης του Γενικού Λυκείου	53
Πίνακα 4. Το ωρολόγιο πρόγραμμα της Β΄ τάξης του Γενικού Λυκείου	54
Πίνακα 5. Το ωρολόγιο πρόγραμμα της Γ΄ τάξης του Γενικού Λυκείου	56
Πίνακας 6. Η αναλογία (%) των κοινωνικών επιστημών στα προγράμματα σπουδών της δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης	66
Διάγραμμα 1. Η συμμετοχή σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση	40
Διάγραμμα 2. Η συμμετοχή σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα	40

Προοίμιο

Στη σημερινή εποχή της μεταδημοκρατίας, η ενεργός συμμετοχής των πολιτών και ειδικά των νέων στα κοινά είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση της ίδιας της δημοκρατίας και τη διαχείριση των κοινωνικών προβλημάτων που απορρέουν από την εδραίωση της λογικής της αγοράς στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Σε αυτό το πλαίσιο, οι κοινωνικές, ανθρωπιστικές και πολιτικές επιστήμες θα πρέπει να διαδραματίσουν καταλυτικό ρόλο στην ολόπλευρη ανάπτυξη και ενδυνάμωση των πολιτών και ειδικά των νέων και την πολιτειότητα. Παρολαυτά, τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης συντονίζονται όλο και περισσότερο με τους στόχους και τις αξίες της αγοράς και της οικονομίας. Οι επιστήμες που μπορούν να προάγουν δυναμικά τη δημοκρατία όλο και υποβαθμίζονται, συντηρώντας τις συνθήκες που εξυπηρετούν την περαιτέρω εδραίωση της μεταδημοκρατίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το φαινόμενο αυτό είναι πολύ πιο έντονο. Σκοπός της εργασίας είναι να αναδείξει την υποβάθμιση των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην Ελλάδα και να συζητήσει τις συνέπειες αυτής της συνθήκης. Πιο συγκεκριμένα, μέσα από την υιοθέτηση μίας ποιοτικής ερευνητικής προσέγγισης αναλύονται επίσημα κείμενα πολιτικής για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα και τη θέση αυτών των επιστημών στα προγράμματα σπουδών. Τα ευρήματα της έρευνας αναδεικνύουν την υποβάθμιση των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών, αλλά και την εδραίωση βασικών χαρακτηριστικών της μεταδημοκρατίας.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνικές επιστήμες, ανθρωπιστικές επιστήμες, πολιτικές επιστήμες, ιδιότητα του πολίτη, μεταδημοκρατία, πολιτική συμμετοχή, κοινωνική συμμετοχή, δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Abstract

In today's post-democratic era, the active participation of citizens, especially young people, in public life is essential to safeguard democracy itself and to manage the social problems arising from the consolidation of the market logic in social and economic life. In this context, the social sciences, humanities and political sciences should play a catalytic role in the all-round development and empowerment of citizens, especially young people, and citizenship. At the same time, education and training systems are becoming increasingly attuned to the objectives and values of the market and the economy. The scientific fields that can dynamically promote democracy are increasingly being downgraded, maintaining the conditions that serve to further consolidate post-democracy. In the case of Greece, this phenomenon is much more pronounced. The purpose of this paper is to highlight the degradation of social, political and human sciences in Greece and to discuss the consequences of this condition. More specifically, through the adoption of a qualitative research approach, official policy texts on secondary education in Greece and the place of these sciences in the curricula are analysed. The findings of the research highlight the downgrading of social, political and human sciences, as well as the consolidation of key features of post-democracy.

Keywords: social sciences, humanities, political sciences, citizenship, post-democracy, political participation, social participation, secondary education.

Εισαγωγή

Ο Δημοσθένης είχε υποστηρίξει ότι *«τίποτα δε ταιριάζει σ' αυτούς που ζουν με δημοκρατικό πολίτευμα, όσο η σοβαρή φροντίδα για την ισότητα και την δικαιοσύνη»*. Πολλούς αιώνες αργότερα, ο Άνταμ Σμιθ τόνισε ότι *«καμιά δημοκρατική αρχή διακυβέρνησης δεν μπορεί να διαρκέσει πολύ, αν δεν έχει την πηγή της δύναμής της, στην πλειοψηφία του λαού»*. Πιο πρόσφατα ο Κωνσταντίνος Τσάτσος υποστήριξε ότι *«η δημοκρατία είναι το πολίτευμα της συλλογικής ευθύνης»* (Συμεώνογλου, 2007, σελ. 72-73). Παρά το γεγονός ότι η δημοκρατία διαχρονικά γίνεται αντιληπτή ως ένα βασικό αγαθό και κεκτημένο που συμβάλλει στην πρόοδο και την ευημερία· στις μέρες μας, η ποιότητα της δημοκρατίας τίθεται υπό αμφισβήτηση. Πιο συγκεκριμένα, αναβιώνουν συντηρητικές και ακροδεξιές αντιλήψεις, κυβερνήσεις που δεν μπορούν να εκπροσωπήσουν τις ανάγκες των πολιτών, πόλεμοι ακόμη και σε ευρωπαϊκό έδαφος, φτώχεια και έντονες κοινωνικές ανισότητες. Σε αυτό το πλαίσιο, θα περίμενε κανείς ότι οι δημοκρατικοί πολίτες θα ήταν πιο ενεργοί από ποτέ. Παρολαυτά, τα επίπεδα κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής είναι πολύ χαμηλά. Οι πολίτες παρουσιάζουν υψηλά επίπεδα αποχής και απογοήτευσης και έλλειψης εμπιστοσύνης στις κυβερνήσεις, τα πολιτικά κόμματα και τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Την ίδια στιγμή, στα περισσότερα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, οι κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τη δημοκρατία, την κοινωνική συμμετοχή και την ιδιότητα του πολίτη υποβαθμίζονται. Αντίστοιχα, αναβαθμίζεται όλο και περισσότερη η εργαλειακή γνώση και οι δεξιότητες, καθώς τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης επιδιώκουν να συντονιστούν όλο και περισσότερο με τις ανάγκες της αγοράς και της οικονομίας. Οι συνθήκες αυτές ώθησαν στην ανάπτυξη της θεώρησης περί μεταδημοκρατίας, η οποία αναδεικνύει την υποβάθμιση της ποιότητας της δημοκρατίας και της γενικότερης μεταλλαγής του περιεχομένου και των αξιών της.

Το φαινόμενο της περιορισμένης πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής, της αποχής, της απογοήτευσης και της έλλειψης εμπιστοσύνης είναι ακόμη πιο έντονο στην Ελλάδα. Ειδικά οι περισσότεροι νέοι απέχουν από τα κοινά. Παράλληλα, οι επιστήμες που διασφαλίζουν την καλλιέργεια και την ανάπτυξη της ιδιότητας του πολίτη διαρκώς υποβαθμίζονται. Ειδικά στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση παρατηρείται

μία συνεχής τάση υποβάθμισης αυτών των επιστημών, ενώ όλο και μεγαλύτερη έμφαση αποδίδεται στα πανελλαδικώς εξεταζόμενα μαθήματα και στις δεξιότητες.

Σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία επιδιώκει να αναδείξει την υποβάθμιση των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, επιδιώκεται σε δεύτερο χρόνο, η συμβολή στην υποκίνηση πιο έντονου διαλόγου για το φαινόμενο της μεταδημοκρατίας στην Ελλάδα και τη σχέση μεταξύ της υποβάθμισης εκείνων των επιστημών που προωθούν την ενεργό ιδιότητα του πολίτη και της εδραίωσης αυτού του φαινομένου.

Πιο συγκεκριμένα, τα ερευνητικά ερωτήματα είναι τα εξής:

- Ποια είναι η θέση των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην υποχρεωτική και μη υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα;
- Πως προωθείται η ενεργός ιδιότητα του πολίτη μέσα από τα προγράμματα σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και από τα συγγράμματα των μαθημάτων που εντάσσονται στις κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες;
- Ποιοι είναι το περιεχόμενο των συγγραμμάτων των μαθημάτων που εντάσσονται στις κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές και πως αυτό συνδέεται με την πολιτειότητα;

Για την ανταπόκριση στα ερευνητικά ερωτήματα επιλέχθηκε η ποιοτική μεθοδολογία έρευνας για την άντληση νοημάτων και η μέθοδος της ανάλυσης τεκμηρίων (document analysis). Τα τεκμήρια αφορούν επίσημα κείμενα πολιτικής που αναδεικνύουν τη θέση και το περιεχόμενο των κοινωνικών, ανθρωπιστικών και πολιτικών επιστημών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Τα ζητήματα αυτά θα αναλυθούν στην ενότητα περί μεθοδολογίας της έρευνας.

Το βασικό επιχείρημα της έρευνας είναι ότι η υποβάθμιση των κοινωνικών, ανθρωπιστικών και πολιτικών επιστημών έχει αρνητικές συνέπειες στην πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των πολιτών και κυρίως των νέων που παρουσιάζουν ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά αποχής, αμφισβήτησης και έλλειψης εμπιστοσύνης στο κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Σε αυτό το πλαίσιο, γίνεται ακόμη πιο έντονο το φαινόμενο

της μεταδημοκρατίας που συνεπάγεται την υποβάθμιση της ποιότητας της δημοκρατίας.

Η παρούσα εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Το θεωρητικό και το εμπειρικό μέρος. Στο θεωρητικό μέρος θα γίνει μία συστηματική προσπάθεια να αποσαφηνιστεί η έννοια της μεταδημοκρατίας και τα βασικότερα χαρακτηριστικά και γνωρίσματα της. Επιπλέον, θα επεξεργαστεί θεωρητικά η έννοια της ιδιότητας του πολίτη. Ιδιαίτερα έμφαση θα αποδοθεί στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και στη σύνδεσή της με την εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, ο ρόλος της εκπαίδευσης στην πολιτική κοινωνικοποίηση, τη χειραφέτηση και ενδυνάμωση των νέων. Τέλος, στο θεωρητικό μέρος θα συζητηθούν οι λόγοι και τα αίτια υποβάθμισης των κοινωνικών, ανθρωπιστικών και πολιτικών επιστημών και η ηγεμονία της εργαλειακής γνώσης και των δεξιοτήτων.

Το εμπειρικό μέρος συνίσταται στη μεθοδολογία της έρευνας, όπου θα αιτιολογηθούν οι παράγοντες που ώθησαν την ερευνήτρια στην επιλογή της συγκεκριμένης μεθοδολογίας, μεθόδους και δείγματος. Ακολουθεί η παρουσίαση και η επεξεργασία των δεδομένων της έρευνας και η συζήτηση-συμπεράσματα.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Μεταδημοκρατία

Το κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό συγκείμενο της σύγχρονης εποχής, αναδεικνύει τις πιέσεις τις οποίες δέχεται η δημοκρατία και μπορεί να αποτυπωθεί στην προσέγγιση του ορισμού της μεταδημοκρατίας. Ο όρος της μεταδημοκρατίας αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο περιγραφής της σύγχρονης συγκυρίας καθώς και των συνθηκών στις οποίες οι πολίτες καλούνται να ενεργούν και να διαμορφώνουν την καθημερινότητά τους ως μέλη της οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Η έλλειψη της πολιτικής συμμετοχής και της ουσιαστικής εμπλοκής των πολιτών στα κοινά σε συνδυασμό με την αυξανόμενη πολιτική αδιαφορία, η επικράτηση των πολιτικών και οικονομικών ελίτ μέσω της συγκέντρωσης εξουσίας και της μειωμένης λογοδοσίας, η παραγκώνιση των κοινωνικών πτυχών της ζωής των πολιτών για χάρη των οικονομικών συμφερόντων και της υπερκατανάλωσης, η καθοδηγούμενη ενημέρωση μέσω της ηγεμονίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης και του διαδικτύου, είναι κάποια από τα βασικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν τον όρο της μεταδημοκρατίας.

Η δημοκρατία αν και δεν μπορεί να εγγυηθεί την ευημερία για όλους τους πολίτες, ενέχοντας κοινωνικές παθογένειες οι οποίες δημιουργούν κοινωνικές ανισότητες, χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα κριτήρια τα οποία επιτρέπουν την ουσιαστική συμμετοχή όλων των πολιτών και εξασφαλίζουν την ισότητα της συμμετοχής αυτής μέσω των εκλογικών διαδικασιών. Επίσης εγγυάται για όλους τους πολίτες μια σειρά θεμελιωδών δικαιωμάτων, προσωπικών ελευθεριών καθώς και τη δυνατότητα άσκησης της ελευθερίας του καθορισμού του εαυτού ενθαρρύνοντας την ανθρώπινη ανάπτυξη (Dahl, 2001). Η δημοκρατία παρουσιάζει καθοριστικά πλεονεκτήματα για τη δημιουργία μιας κοινωνίας όπου δεν είναι ένα απλό σύνολο ατόμων αλλά αποτελείται από ένα σύνολο σχέσεων αλληλεγγύης, μέσω της ελευθερίας, της (πολιτικής) ισότητας αλλά και της δημοκρατικής δικαιοσύνης και συμμετοχής (Καλογεράτος, 2001). Η επικράτηση των δημοκρατιών παγκοσμίως και μέσω αυτής η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η ενίσχυση του κράτους πρόνοιας αποτελεί το «επιθυμητό» πλαίσιο για την ανθρώπινη κοινωνία. Η επέκταση αυτή της δημοκρατίας όμως δε συνοδεύεται από ενίσχυση της ουσίας της και ενώ θα

αναμέναμε κοινωνίες με περισσότερες ευκαιρίες συμμετοχής, τελικά εγείρεται η συζήτηση γύρω από την υποβάθμισή της (Παπαδόπουλος, 2018).

Η επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού – στοιχείο άρρηκτα συνδεδεμένο με την έννοια της μεταδημοκρατίας – σημαίνει τη μετάβαση σε ένα κόσμο όπου η παγκόσμια αγορά και το κέρδος έχουν καταλυτικό ρόλο στην οργάνωση της κοινωνίας και των κοινωνικών σχέσεων με αποτέλεσμα την καθυπόταξη της κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής σφαίρας σε μια «αυτορρυθμιζόμενη» οικονομική αγορά (Freeden, 2021). Για το νεοφιλελευθερισμό η δημοκρατία οφείλει να λειτουργεί με κανόνες αγοράς, όπως στην οικονομική αγορά έτσι και στην πολιτική συμμετοχή επικρατούν οι πιο μορφωμένοι και οι ευφύστεροι πολίτες, η πλειοψηφία θα πρέπει να οδηγείται από τους πιο άξιους, οι «άριστοι» είναι αυτοί των οποίων οι ιδέες πρέπει να διαχέονται εντός μιας «περιορισμένης δημοκρατίας». Η ανταγωνιστικότητα για την αποκόμιση μεγαλύτερου οφέλους δεν αποτελεί μόνο δικαίωμα για τους νεοφιλελεύθερους αλλά είναι μέσο απόδειξης της ικανότητας και της αξίας του κάθε ατόμου (Δοξιάδης, 2021). Οι «ικανοί και άριστοι» αποτελούν τους κοινωνικά προνομιούχους και σε μια δημοκρατία όπου οι περισσότεροι πολίτες είτε απέχουν από την ενεργό συμμετοχή είτε αδιαφορούν για τις εκλογικές διαδικασίες, αυτές οι προνομιούχες κοινωνικές ομάδες δυνητικά μπορούν να καθοδηγήσουν τους παθητικούς πολίτες κάτι το οποίο αποτελεί κίνδυνο για τη δημοκρατία (Κράουτς, 2006).

Ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά λοιπόν της μεταδημοκρατίας είναι η μειωμένη πολιτική συμμετοχή των πολιτών, η άσκηση πολιτικής μετατρέπεται σε «κλειστή υπόθεση των ολίγων». Με όρους αγοράς, στο πλαίσιο της μεταδημοκρατίας, η προνομιούχα τάξη που ασκεί πολιτική αποτελεί το μόνο κοινωνικό στρώμα που αυτόπροσδιορίζεται ως τέτοιο και έχει πλήρη συνείδηση της οικονομικής και κοινωνικής υπεροχής και επιβολής πολιτικών στην κοινωνία. Η πλειονότητα των πολιτών, μέσω της απαξίωσης της ενεργού συμμετοχής και της απομόνωσής τους από συλλογικές δράσεις, δεν κατανοούν την πραγματική τους θέση στην κοινωνία καθώς και την εκχώρηση των αποφάσεων για τη ζωή τους σε μια μικρή ομάδα ανθρώπων (Κράουτς, 2006). Η ανταγωνιστικότητα και η ατομικότητα που επιτάσσει η μεταδημοκρατία και ο νεοφιλελευθερισμός επιτυγχάνεται εν μέρει μέσω της κατανάλωσης και των καταναλωτικών προτύπων τα οποία εισχωρούν όλο και πιο επιβλητικά στις συνειδήσεις των ανθρώπων μέσω των νέων τεχνολογιών. Ο άκρατος

ατομοκεντρισμός ενισχύεται μέσω της καταναλωτικής κοινωνίας με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν περιθώρια προσδιορισμού κοινωνικών ταυτοτήτων τα οποία επιτρέπουν και προωθούν τη συλλογικότητα καθώς και την πολιτική συμμετοχή. Η καταναλωτική διαδικασία λοιπόν κάνει πιο έντονο τον κοινωνικό ανταγωνισμό και αντί να εξισώνει τις ευκαιρίες και την ικανοποίηση των αναγκών τελικά διαμορφώνει μεγαλύτερες διαστρεβλώσεις στα άτομα αλλά και σε ολόκληρες κοινωνικές κατηγορίες ατόμων όπου δεν αναγνωρίζονται οι κοινωνικές ανισότητες. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η πολιτική αδιαφορία είναι αποτέλεσμα της σύγχυσης του σύγχρονου πολίτη, η αδιαφορία του να μη λαμβάνει καμία απόφαση και να διατηρεί ψευδαισθήσεις σταθερότητας και κοινωνικής ισορροπίας (Μπωντριγιαρ, 2000).

Σε αυτό το πλαίσιο όπου τα άτομα τείνουν να αδιαφορούν για την έννοια της συλλογικότητας και της αλληλεγγύης, φαίνεται πως τελικά εκχωρούν βασικές τους ελευθερίες για χάρη της ασφάλειας τους, της αυτοπροβολής και της συμμετοχής τους σε ένα κόσμο κατανάλωσης όπου το ατομικό υπερέχει σαφώς κάθε άλλης συλλογικής και κοινωνικής διεκδίκησης. Η συλλογή των ατομικών πληροφοριών και η επεξεργασία αυτών των δεδομένων, μέσω της χρήσης του διαδικτύου, από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις όχι μόνο αποσκοπεί στην καταγραφή των προτιμήσεων, σκέψεων, τρόπου ζωής, πεποιθήσεων και ενδιαφερόντων των πολιτών αλλά παράλληλα αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο διαμόρφωσης όλων αυτών (Παπαθεοδώρου, 2009). Η επεξεργασία και η ανταλλαγή αυτών των πληροφοριών γίνεται σε παγκόσμιο επίπεδο εμπορευματοποιώντας τα προσωπικά δεδομένα των πολιτών, διευρύνοντας τον κοινωνικό έλεγχο και θέτοντας τον προβληματισμό γύρω από την νομιμοποίηση αυτής της συλλογής των ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων σε σχέση με την ελευθέρια των πολιτών. Η πλήρης και οικειοθελής εκχώρηση κάθε ελευθερίας της ιδιωτικής ζωής συνιστά ουσιαστικά την απομάκρυνση του πολίτη από τη λειτουργία της δημοκρατίας ενώ για την πολιτική επιβίωση του είναι απαραίτητη η διαρκής υπεράσπιση των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων μέσω της κοινωνικής συλλογικότητας (Παπαθεοδώρου, 2009).

Η διαχειριστική νοοτροπία, η ανάγκη της αποτελεσματικότητας και του οικονομικού ορθολογισμού και η ενδυνάμωση του ατομισμού που διέπουν τη σύγχρονη κοινωνία έχουν αντίκτυπο και στην εκπαίδευση. Η εκπαίδευση αντιμετωπίζεται ως ένα ακόμα καταναλωτικό προϊόν και η σταδιακή και πλήρης εισαγωγή της στην αγορά θα οδηγήσει και την ίδια τη δημοκρατία σε καταναλωτική πρακτική όπου από απολιτική

έννοια θα μετατραπεί σε μια αμιγώς οικονομική έννοια όπου το μεμονωμένο άτομο – καταναλωτής θα απογυμνωθεί από κάθε χαρακτηριστικό φυλής, τάξης και φύλου (Apple, 2001). Αυτό συμβαίνει διότι τα κράτη επιθυμώντας να αυξήσουν τα κέρδη τους, αναδιαμορφώνουν τα εκπαιδευτικά τους συστήματα με γνώμονα την οικονομική αποτελεσματικότητα απορρίπτοντας όλες αυτές τις δεξιότητες που χρειάζονται για να διατηρηθούν ζωντανές οι δημοκρατίες και δίνοντας έμφαση μόνο στην καλλιέργεια εφαρμόσιμων δεξιοτήτων που αποσκοπούν στην κερδοφορία (Nussbaum, 2013). Η ανάλυση κόστους – οφέλους και η εμμονή με την αποτελεσματικότητα τείνουν να είναι οι κινητήριες δυνάμεις των κοινωνικών και εκπαιδευτικών αλλαγών. Οι αγορές παρουσιάζονται ως ουδέτερες, διεπόμενες από τους κανόνες της ατομικής προσπάθειας και αξίας και πως βασίζονται στις ορθολογικές επιλογές μεμονωμένων ατόμων ανεξάρτητα από πολιτικές παρεμβάσεις, έτσι διατυπώνουν την άποψη πως το κάθε άτομο, αναλόγως με την αξία του λαμβάνει το αποτέλεσμα που του αναλογεί. Η «οικονομικοποίηση» και η «απολιτικοποίηση» καθώς και η ρητορική που τις συνοδεύει και καθορίζει τους κοινωνικούς θεσμούς, ουσιαστικά αυξάνουν τις κοινωνικές ανισότητες που προκύπτουν από την κατανομή πόρων και ισχύος (Apple, 2001). Η εκπαίδευση ως καταναλωτικό αγαθό και ταυτόχρονα ως ατομική επένδυση κοστίζει αναλογικά τόσο περισσότερο όσο τα άτομα είναι ασθενέστερα οικονομικά (Ηλίου, 1988).

Οι διακρίσεις και οι ανισότητες οι οποίες συντηρούνται αλλά και αναδιαμορφώνονται, δημιουργώντας νέες κοινωνικές ανισορροπίες είναι το αποτέλεσμα όλων των χαρακτηριστικών της σύγχρονης εποχής και η γνώση αποτελεί ένα εργαλείο αντιμετώπισης των παθογενειών. Μόνο αν αντιληφθούμε τις διακρίσεις που ορίζουν την κοινωνία μπορούμε και να τις αμφισβητήσουμε και σε επόμενο στάδιο να προκαλέσουμε το κράτος, τους θεσμούς και την κοινωνία των πολιτών, τους εαυτούς μας να αντισταθούν στις ανισότητες, αυτές που κληρονομήσαμε και συνεχίζουν να αναπαράγονται (Apple, 2003). Κανείς δεν είναι σε θέση να ανταποκριθεί σε αφηρημένα συστήματα χωρίς να κατέχει μερικές υποτυπώδεις γνώσεις για το πώς αυτά οργανώνονται (Giddens, 2001).

Η ιδιότητα του πολίτη (citizenship)

Η παρούσα κοινωνική και οικονομική οργάνωση χαρακτηρίζεται από τη επικράτηση του ατομικισμού και του άκριτου ωφελιμισμού. Στον αντίποδα, η συλλογικότητα και η αλληλεγγύη· στοιχεία απαραίτητα για μία δημοκρατική και ανοικτή κοινωνία, με λιγότερες κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες και μεγαλύτερη συνοχή αποσιωπούνται ή απλά συνοδεύουν μονάχα για λόγους νομιμοποίησης, τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο. Ωστόσο, αν το ενδιαφέρον για τη συλλογική δράση και την αλληλεγγύη είναι υπαρκτό, τότε είναι απαραίτητη η καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη (citizenship), διότι είναι εκείνη που τροφοδοτεί τη δημοκρατική συνείδηση των πολιτών· η οποία με τη σειρά της είναι απαραίτητη όχι μόνο για την ισότιμη συμμετοχή στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό γίγνεσθαι, αλλά και για τη κοινωνική δικαιοσύνη και τη διεκδίκηση παλιότερων (που έχουν απεμποληθεί) και νέων δικαιωμάτων.

Η ιδιότητα του πολίτη αφορά την απόδοση και άσκηση δικαιωμάτων και αποτελεί προϊόν των κατακτήσεων του κοινωνικού κράτους (Ζαμπέτα, 2021). Ο θεμελιωτής της θεωρίας της ιδιότητας του πολίτη ήταν ο Μάρσαλ (1995), ο οποίος υποστήριξε ότι:

η ιδιότητα του πολίτη είναι μία κοινωνική θέση που απονέμεται σε όλους όσοι είναι μέλη μίας κοινότητας. Όλοι όσοι την κατέχουν είναι ίσοι ως προς τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις με τις οποίες έχουν εμπλουτιστεί από την κοινωνική θέση (σελ. 62).

Ο Μάρσαλ διέκρινε τρεις διαφορετικές μορφές δικαιωμάτων που αλληλοσυμπληρώνονται και θεμελιώνουν την ιδιότητα αυτή. Πρόκειται δηλαδή για τα βασικά δικαιώματα όπως είναι η ελευθερία του λόγου, της σκέψης και της έκφρασης και το δικαίωμα ιδιοκτησίας που εδραιώθηκαν σταδιακά από τον 18^ο αιώνα. Ακολούθησαν τα πολιτικά δικαιώματα που συνεπάγονται το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι. Ακολούθησαν τα κοινωνικά δικαιώματα που αφορούν το δικαίωμα "να ζει κανείς τη ζωή ενός πολιτισμένου όντος σύμφωνα με τα πρότυπα που επικρατούν στην κοινωνία" και συνδέθηκαν με την εδραίωση του κοινωνικού κράτους και των κοινωνικών υπηρεσιών (Hooghe&Oser, 2015).

Η ιδιότητα του πολίτη είναι συνυφασμένη με τις δημοκρατικές διαδικασίες και τη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά. Όμως, για τη συμμετοχή στα κοινά αποτελεί προϋπόθεση η ύπαρξη των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η εκπαίδευση που στοχεύει στην παιδεία των νέων, ώστε να είναι σε θέση να συμμετέχουν ισότιμα στην κοινωνία και στα κοινά (Πετρονικόλος, 2020).

Ταυτόχρονα η ιδιότητα του πολίτη δεν αποτελεί κάτι το στατικό και έχει δυναμικό χαρακτήρα. Τα δικαιώματα που συνθέτουν την ιδιότητα του πολίτη εξελίσσονται και καθορίζονται από κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες και την ανάδυση νέων συνθηκών, προκλήσεων και προβλημάτων (Μπότομορ, 1995). Έτσι λοιπόν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η ιδιότητα του πολίτη σήμερα θα πρέπει να λάβει υπόψη της, το συγκείμενο που χαρακτηρίζεται από νέες μορφές διακρίσεων και ανισοτήτων, τη διεκδίκηση νέων δικαιωμάτων, την επέλαση των νέων τεχνολογιών και τη τεχνητή νοημοσύνη, το περιβάλλον κ.α. Επομένως, η ιδιότητα του πολίτη χαρακτηρίζεται από μεταβαλλόμενο περιεχόμενο και αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές σχέσεις που επικρατούν σε κάθε εποχή και κοινωνία (Μπάλιας, 2008).

Για το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), η ιδιότητα του πολίτη σήμερα δεν αφορά μονάχα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών αλλά και την αίσθηση του ανήκειν, και την ενεργό συμμετοχή σε μία κοινότητα. Η συμμετοχή στα κοινά είναι συνυφασμένη με την ενεργό εμπλοκή στην κοινότητα και τη συμβολή στην ευημερία της. Εντούτοις, η ιδιότητα του πολίτη γίνεται αντιληπτή ως ο ενεργός ρόλος στην κοινότητα και την κοινωνία, με απώτερο σκοπό τη βελτίωση της ζωής της κοινότητας. Κάτι τέτοιο είναι εφικτό όταν η ιδιότητα του πολίτη στηρίζεται σε δημοκρατικές αξίες και αρχές όπως είναι για παράδειγμα ο πλουραλισμός και ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Το Συμβούλιο της ΕΕ διατυπώνει ορισμένες εκφάνσεις της διάστασης του πολίτη:

- την κοινωνική που αναφέρεται στο αίσθημα αλληλεγγύης και στις απαραίτητες κοινωνικές δεξιότητες,
- την πολιτική που δεν αφορά μονάχα τη συμμετοχή καθαυτή αλλά την ενημέρωση για το πολιτικό σύστημα και την καλλιέργεια δημοκρατικών αξιών και συμμετοχικών δεξιοτήτων

- την πολιτισμική διάσταση, με επίκεντρο την ευρωπαϊκή πολιτιστική παράδοση και τις αξίες και τις παραδόσεις και
- την οικονομική διάσταση που σχετίζεται με τη θέση των πολιτών στην αγορά εργασίας και την πρόσβαση τους σε κατάλληλη κατάρτιση(Council of Europe, κ.κ.).

Γίνεται αντιληπτό ότι η ιδιότητα του πολίτη αφορά τη συμμετοχή στα κοινά και προϋποθέτει σε πολλές περιπτώσεις την αμφισβήτηση και την επιρροή. Σε αυτό το πλαίσιο, η εκπαίδευση αποτελεί καταλυτικό παράγοντα για την ανάπτυξη των απαραίτητων γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων για την εδραίωση της ιδιότητας του πολίτη (Huang, κ.κ.).

Ταυτότητες και συλλογικότητα ως «απάντηση» στις προκλήσεις της σύγχρονης εποχής

Η πολιτική ιδιότητα του κάθε ατόμου συνιστά βασικό συστατικό στοιχείο της ταυτότητάς του. Η έννοια της ιδιότητας του πολίτη, στενά συνδεδεμένη με την ιδέα της δημοκρατίας, στηρίζει και θεμελιώνει τη συλλογική πολιτική ταυτότητα η οποία συνδέεται με την άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων (Καρακατσάνη, 2003). Η ταυτότητα του κάθε ατόμου αφορά την αναγνώριση του εαυτού ως μέλος συγκεκριμένης ή συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων οι οποίες είναι ικανές να διασφαλίσουν την εικόνα του. Η οργάνωση της γνώσης του κοινωνικού κόσμου συντελείται βάσει της αναγνώρισης αυτής του εαυτού μέσα στην κοινωνική ομάδα και συνεπάγεται την υιοθέτηση των κανόνων, των αξιών και των αρχών με τις οποίες γίνεται αντιληπτός ο κόσμος (Λαμπρίδης, 2004).

Η κοινωνική ταυτότητα είναι το αποτέλεσμα του ανήκειν σε μια συλλογικότητα με κοινά στοιχεία τα οποία προκύπτουν από κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις (Γκότοβος, 2002). Το άτομο φέρει μια δυνητική κοινωνική ταυτότητα η οποία εμπεριέχει τις αξιώσεις των άλλων για το ποια χαρακτηριστικά μπορούν να αναμένουν βάσει της κατηγοριοποίησης αυτής ενώ η πραγματική κοινωνική ταυτότητα του αφορά τα πραγματικά χαρακτηριστικά που κατέχει (Goffman, 2001). Τα άτομα τα οποία ανήκουν στην ίδια κοινωνική θέση τείνουν να διαμορφώνουν παρόμοια συμπεριφορά, τα στοιχεία αυτής της συμπεριφοράς τοποθετούν με τη σειρά τους τα άτομα στις κοινωνικές κατηγορίες σύμφωνα με τα σύμβολα του στάτους που οδηγούν στην υιοθέτηση στυλ, στάσεων και αξιών ζωής (Goffman, 1951). Πρόκειται για μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ του τι πιστεύουν οι άλλοι, σε ποια κατηγορία τοποθετείται το άτομο βάσει των χαρακτηριστικών που φέρει εν δυνάμει και από την άλλη πως το ίδιο το άτομο επεξεργάζεται, εμφανίζει ή αποσιωπά αυτές τις πληροφορίες.

Όσο η παγκοσμία αγορά επηρεάζει την κοινωνική ζωή, μέσω της υιοθέτησης συγκεκριμένων life style, αποκόπτοντας τα άτομα από τη χωρική τους τοποθέτηση και την κοινωνικό - ιστορική τους προέλευση τόσο οι ταυτότητες εμφανίζονται ως «κυμαινόμενες». Ο καταναλωτισμός επιτρέπει στο άτομο να έχει πληθώρα επιλογών και διαμόρφωσης της ταυτότητας του, ακόμα και να επιλέξει μια σειρά από ταυτότητες οι οποίες εξυπηρετούν κομμάτια της προσωπικότητας του ανάλογα με τις απαιτήσεις που προκύπτουν (Hall, κ, συν, 2003). Στον 21^ο αιώνα, με τη χρήση του

διαδικτύου, η ανάδυση της υποκειμενικότητας αναδεικνύεται σε βασικό στοιχείο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τον καθορισμό της δημόσιας και ιδιωτικής σφαίρας. Ο παγκόσμιος πολιτισμός ενδυναμώνει την έννοια της πολλαπλής ταυτότητας όπου εμφανίζονται αντιφάσεις και οι αλληλοσυγκρουόμενες κουλτούρες (Φωτόπουλος, 2020).

Σκοπός εδώ δεν είναι να δαιμονοποιηθεί η επικράτηση μιας παγκοσμιοποιημένης πολλαπλής ταυτότητας, το ζητούμενο είναι πως μέσα από το σχολείο μπορεί να καλλιεργηθεί η ταυτότητα εκείνη η οποία θα είναι ανθεκτική απέναντι στο φόβο της ετερότητας και της διαφορετικότητας και θα αναπτύσσει την αξία της συνεργασίας, της αλληλεγγύης και της αποδοχής. Σε ένα περιβάλλον όπου οι νέοι βρίσκονται αντιμέτωποι με ραγδαίες αλλαγές και η κοινωνία αναζητά την ομοιογένεια και την ασφάλεια, υπάρχει ο κίνδυνος στην αναζήτηση απαντήσεων σε μια εθνικιστική ιδεολογία και την επιστροφή στο παρελθόν ως απάντηση στη διάσπαση της κοινωνικής συνοχής των σύγχρονων κοινωνιών (Δραγώνα, 2007). Η απομάκρυνση των ανθρώπων από την πολιτική τους ιδιότητα ως μέρος της ταυτότητά τους και η μείωση του πολιτικού ενδιαφέροντος οδηγούν τους πολίτες στην αποξένωση και τον κυνισμό. Η ανάδυση νέων μορφών οργάνωσης αλλά και νέων σχέσεων ανάμεσα στους πολίτες και ανάμεσα σε αυτούς και τη διακυβέρνηση θα μπορούσε να ανατρέψει μια κρίση της δημοκρατικής νομιμοποίησης (Παναγιωτοπούλου & Παπλιάκου, 2007). Η οργάνωση της ταυτότητας γύρω από την οικοδόμηση του χειραφετημένου πολίτη, ο οποίος μπορεί να αρθρώσει δικαιο-πολιτικά αιτήματα ισοπολιτείας, ενισχύει τις δημοκρατικές αντιλήψεις των ατόμων τα οποία έχοντας αυτά τα εφόδια μπορούν να ανταπεξέλθουν σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα με όρους συλλογικότητας και όχι με μισαλλοδοξία (Πανταζόπουλος, 2007).

Όπως αναφέρει και ο Παναγιωτόπουλος (2021) η έννοια της ταυτότητας μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τη σύνδεση των ατόμων με τις υλικότητες, τους θεσμούς και τα οικονομικά μεγέθη, να εξετάσουμε τις στάσεις και τις συμπεριφορές σε μια δεδομένη χρονική περίοδο, παρά την πολιτισμική ενοποίηση του κόσμου και τον πολιτικό κατακερματισμό του. Η κοινωνική ταυτότητα αφορά τις σχέσεις μεταξύ κράτους και ατόμου, κοινωνικών συναισθημάτων και οικονομίας σε συνθήκες υψηλής αλληλεξάρτησης με το διεθνές σύστημα. Η ταυτότητα ενός ατόμου διαμορφώνεται μέσα από την αυτό-τοποθέτηση του Εαυτού εντός οικονομικών, κοινωνικών και συμβολικών πλαισίων, είναι η θέαση του κοινωνικού κόσμου από τα

υποκείμενα και πως αυτή επιδρά στη δράση τους, ο τρόπος με τον οποίον τα κοινωνικά συναισθήματα και οι πρακτικές αποτυπώνουν κοινωνικές εντάσεις, ανισότητες, προσδοκίες, αδικίες και κοινωνικές δυναμικές.

Η πρόσληψη και η υιοθέτηση πολιτικών αρχών και αξιών, η ανάληψη κοινωνικών ρόλων και η συμμετοχή στο πολιτικό γίνεσθαι αποτελούν τους βασικούς στόχους της πολιτικής κοινωνικοποίησης. Μέσω αυτής της διαδικασίας το άτομο μυείται στην πολιτική κουλτούρα και οικοδομεί την πολιτική ταυτότητά του, υιοθετώντας μια σειρά στάσεων, αξιών και αρχών κοινωνικής συνύπαρξης, στοιχεία δηλαδή που διαμορφώνουν την πολιτική συμπεριφορά. Η καλλιέργεια και η ενδυνάμωση της πολιτικής συνείδησης, της αντίληψης των πολιτικών και κοινωνικών διαστάσεων της ζωής, της συγκρότησης μιας ταυτότητας η οποία θα περιλαμβάνει την πολιτειακή ιδιότητα, μπορεί να επιτευχθεί μέσω της πολιτικής κοινωνικοποίησης και της συμβολής της πολιτικής εκπαίδευσης (Καρακατσάνη, 2003).

Η μάθηση στην παιδική ηλικία είναι συνυφασμένη με το να κατανοήσουν τα παιδιά τον κόσμο που τα περιβάλλει και ταυτόχρονα αποτελούν μέρος του. Όλες οι μαθησιακές διεργασίες έχουν ως στόχο την ενσωμάτωση του σύνθετου κοινωνικού περιβάλλοντος ανάλογα με την ανάπτυξη των παιδιών. Στην εφηβική και νεαρή ηλικία τα άτομα καλούνται και βιώνουν την ανάγκη να διαμορφώσουν τη ταυτότητά τους. Στη μεταμοντέρνα κοινωνία η περίοδος αυτή της νεότητας ολοένα και εμπορευματοποιείται ενώ ταυτόχρονα τα κοινωνικά προβλήματα που τη συνοδεύουν εντείνονται. Σε αυτό το πλαίσιο όπου οι συνθήκες αλλάζουν ταχύτατα και οι νέοι έρχονται αντιμέτωποι καθημερινά με νέα καταναλωτικά πρότυπα, νέες εκπαιδευτικές ευκαιρίες αλλά και νέα εμπόδια, νέες συνθήκες στην αγορά εργασίας ως μελλοντικοί εργαζόμενοι, νέες τεχνολογίες, νέα πρότυπα ζωής οι μαθητές πρέπει να χτίσουν μια ταυτότητα όπου να τους επιτρέπει να συλλαμβάνουν τον κόσμο με τέτοιο τρόπο που να αποφεύγουν το χάος και να ξεπερνούν τους περιορισμούς (Illeris, 2015).

Εκπαίδευση και Ιδιότητα του Πολίτη

Η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους φορείς κοινωνικοποίησης των νέων. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης ορίζεται ως

η διαδικασία της κοινωνικής αναπαραγωγής ενός κοινωνικού συνόλου. Από τη μεριά του κοινωνικού συνόλου συνίσταται στη μεταβίβαση της κοινωνικής κληρονομιάς, του πολιτισμού του κοινωνικού συνόλου από τη μια γενιά στην άλλη. Είναι η διαδικασία της κοινωνικής παραγωγής της νέας γενιάς. Από τη μεριά του ατόμου η κοινωνικοποίηση σημαίνει την εκ μέρους του εσωτερίκευση των κανόνων συμπεριφοράς, των τρόπων ενέργειας και του συστήματος αξιών ενός κοινωνικού συνόλου (Τσαούσης, 1989, σελ. 152).

Το σχολείο διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη μετάδοση εκείνων των γνώσεων, των δεξιοτήτων, των στάσεων και αντιλήψεων που υπαγορεύονται ως χρήσιμες και απαραίτητες από το κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο και περιβάλλον. Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης διαδραματίζει τόσο μέσα από το αναλυτικό και το «κρυφό» αναλυτικό πρόγραμμα και τις καθημερινές πρακτικές. Με τον τρόπο αυτό, το σχολείο συμβάλλει στην προετοιμασία των μελλοντικών γενεών και στην ανάληψη συγκεκριμένων κοινωνικών ρόλων. Πιο συγκεκριμένα, αποτελεί μηχανισμό κοινωνικής ένταξης και διασφάλισης της κοινωνικής συνοχής, μεταδίδει απαραίτητα προσόντα για τον καταμερισμό της εργασίας, τοποθετεί τα άτομα σε συγκεκριμένες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία και συμβάλλει στην δημιουργία νέας επιστημονικής γνώσης. Το σχολείο εξελίσσεται και προσαρμόζεται στις αναδυόμενες ανάγκες και απαιτήσεις, γεγονός που σημαίνει ότι και η διαδικασία της κοινωνικοποίησης ακολουθεί τις αλλαγές αυτές (Νικολάου, 2022).

Η εκπαίδευση είναι συνυφασμένη με την ιδιότητα πολίτη. Η εκπαίδευση δε συνδέεται μονάχα με την ίδια τη δημοκρατία αλλά εξοπλίζει και προετοιμάζει τα άτομα να διαχειριστούν ως μελλοντικοί πολίτες· σημαντικά κοινωνικά ζητήματα και προβλήματα και να συμμετέχουν ενεργά στην ‘κοινότητα’(Μπάλιας, 2008). Το σχολείο και η θεσμοθετημένη πολιτική εκπαίδευση μέσω κάποιων μαθημάτων αλλά και μέσω της ίδιας του της λειτουργίας και οργάνωσης κοινωνικοποιεί τους μαθητές και τους εντάσσει στην κοινωνική πραγματικότητα (Μυλωνάς, 2006). Η παιδεία έχει

τη δυνατότητα να αναπτύσσει την ικανότητα των ατόμων να αναστοχάζονται, να θέτουν υπό εξέταση, να αμφισβητούν με στόχο την ανάδειξη νέων μορφών κοινωνικών σημασιών, πρόκειται για τη συνθήκη αυτή που όχι μόνο προκύπτει από τη δημοκρατία αλλά αποτελεί και απαραίτητο εργαλείο για την επιβίωσή της (Τσακίρη, 2020).

Τα σχολεία έχουν τη δυνατότητα να αναδιοργανωθούν έτσι ώστε να καλλιεργούν πολιτικές και κοινωνικές αρετές, από τη μια οι μαθητές θα μπορούν να έρθουν σε επαφή με την έννοια της πολιτειακής τους ιδιότητας, δηλαδή της σχέσης του ατόμου με τους θεσμούς η οποία καθορίζει τα δικαιώματα και τα καθήκοντα των πολιτών αλλά και να κατανοήσουν τις σχέσεις που διέπουν τα άτομα μεταξύ τους καθώς και τις αμοιβαίες δεσμεύσεις απέναντι στους συμπολίτες τους και στην κοινωνία (Καρακατσάνη, 2003).

Σε αυτό το πλαίσιο, αναδύεται η διαδικασία της πολιτικής κοινωνικοποίησης. Διαμέσου της κοινωνικής και πολιτικής εκπαίδευσης οι νέοι ενημερώνονται και μαθαίνουν για τις στάσεις, τις συμπεριφορές, και τους αποδεκτούς κανόνες του πολιτικού συστήματος. Με άλλα λόγια, εξοικειώνονται με την πολιτική κουλτούρα. Όμως, η πολιτική κουλτούρα δεν αφορά μόνο την εκμάθηση και προετοιμασία. Η πολιτική κοινωνικοποίηση σχετίζεται και με την εξέλιξη της πολιτικής κουλτούρας και όχι μόνο με την αναπαραγωγή της, μέσα από την ετοιμότητα και δεκτικότητα στην αλλαγή. Την μεταλλαγή των στάσεων και αντιλήψεων, την ικανότητα αμφισβήτησης και κριτικής σκέψης, δημιουργώντας έτσι μία ενεργή πολιτική φυσιολογία που αποτελεί προϋπόθεση της διασφάλισης της δημοκρατίας σε έναν κόσμο που μεταβάλλεται ραγδαία. Είναι γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας καλλιεργούνται εκείνες οι στάσεις και οι αντιλήψεις, οι οποίες με τη σειρά τους καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την μετέπειτα πολιτική κουλτούρα των νέων. Ως εκ τούτου, το σχολείο διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην καλλιέργεια της πολιτικής κουλτούρας των νέων. Οι νέοι εισέρχονται για πρώτη φορά σε ένα θεσμό με σαφείς κανόνες, υποχρεώσεις και δικαιώματα, ο οποίος μέσα από το αναλυτικό πρόγραμμα καλλιεργεί συγκεκριμένους τρόπους αντίληψης και κατανόησης της πραγματικότητας και ταυτόχρονα επιτρέπει διάφορες ζυμώσεις μεταξύ των μαθητών, των μαθητών και του διδακτικού προσωπικού και των μαθητών και του ευρύτερου σχολικού περιβάλλοντος (Παντελίδου-Μαλούτα, 2015).

Το περιεχόμενο των σχολικών βιβλίων δεν είναι ουδέτερο. Μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια και τα αναλυτικά προγράμματα οι μαθητές έρχονται σε επαφή με τις επικρατούσες κοινωνικές αξίες, τις αντιλήψεις γύρω από τους κοινωνικούς θεσμούς, με τις ιδέες, τις αξίες και τις στάσεις που υπάρχουν διάχυτες στη σχολική γνώση. Στο βαθμό που το σχολείο διαμορφώνει τις αντιλήψεις των μαθητών για τον κόσμο θα μπορούσε να δίνεται έμφαση στην κριτική σκέψη, τη δημιουργικότητα και το ερευνητικό πνεύμα, αντιθέτως στην Ελλάδα τα σχολικά εγχειρίδια και οι παιδαγωγικές πρακτικές που ακολουθούνται ευνοούν κατά κύριο λόγο την αυστηρή απομνημόνευση και τη πειθαρχημένη συσσώρευση γνώσεων (Κόκκος, 2017).

Εκτός από το επίσημο αναλυτικό πρόγραμμα και τη σχολική γνώση, η καλλιέργεια και η ανάπτυξη πολιτικών στάσεων και πεποιθήσεων συντελείται και μέσω της γενικότερης οργάνωσης της εκπαίδευσης και της σχολικής ζωής. Τα θέματα που επιλέγονται να αναλυθούν μέσα στο σχολικό πρόγραμμα αλλά και η συμμετοχή των μαθητών στην ομαδική ζωή, ακολουθώντας συγκεκριμένους κανόνες αποτελεί ένα πλαίσιο εκμάθησης της κοινωνικής ζωής. Εντός του σχολικού περιβάλλοντος οι μαθητές όχι μόνο μπορούν να μάθουν παθητικά τους κανόνες που διέπουν την κοινωνία, αλλά όντας σε διαρκή εγρήγορση για την ανάπτυξη του εαυτού τους και την κατανόηση των άλλων, έχουν τη δυνατότητα να καλλιεργήσουν τις δεξιότητες εκείνες που θα τους εντάξουν στην κοινωνία των ενηλίκων, όπως η διατύπωση της προσωπικής τους άποψης, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, η επίλυση συγκρούσεων, ο σεβασμός απέναντι στους κανόνες, η γνώση των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων τους (Καρακατσάνη, 2003).

Η μάθηση συντελείται εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού πλαισίου. Μέσω της αλληλεπίδρασης οι μαθητές καταφέρνουν να ενσωματώσουν τον κοινωνικό χαρακτήρα του πλαισίου στο οποίο δρουν. Η μάθηση δηλαδή αντικατοπτρίζει τις κοινωνικές συνθήκες και συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση των μαθητών. Η ενίσχυση της αλληλεπίδρασης, η δυνατότητα για ενεργή συμμετοχή και συναπόφαση, η επίλυση συγκρούσεων και αναζήτηση λύσεων σε προβλήματα που προκύπτουν στην καθημερινότητα της σχολικής ζωής, η ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και του αναστοχασμού, η ανάληψη ευθύνης αποτελούν σημαντικούς στόχους και εργαλεία για την ενίσχυση μιας σφαιρικής βιωματικής μάθησης και κατ'επέκταση τη δημιουργία μιας νοοτροπίας που υποστηρίζει τη σημασία της κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Illeris, 2016).

Η κοινωνική και πολιτική εκπαίδευση είναι συνυφασμένη με την πολιτική κοινωνικοποίηση και συνδέεται με τον τρόπο με τον οποίο μαθητές ερμηνεύουν τις εμπειρίες τους, μέσα και έξω από το σχολείο. Οι μαθητές μαθαίνουν να αναστοχάζονται σχετικά με την κοινωνική και πολιτική ζωή και τις πρακτικές τους εφαρμογές (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, 2005). Η δημοκρατία προϋποθέτει τον αμοιβαίο σεβασμό και ενδιαφέρον, την κριτική σκέψη και την αμφισβήτηση. Οι κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες συμβάλλουν στην ανάπτυξη ολοκληρωμένων πολιτών που μπορούν να σκεφτούν για τους ίδιους και για τους άλλους, να ασκήσουν κριτική στην παράδοση και να αντιληφθούν τις προκλήσεις της δημοκρατίας και να αναπτύξουν μία σειρά κοινωνικών δεξιοτήτων (Nussbaum, 2013). Η ενίσχυση του ανθρωπιστικού περιεχομένου της εκπαίδευσης σε συνδυασμό με τη συνεργασία των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών με τις θετικές επιστήμες μπορεί να δημιουργήσει τα εφόδια για την ενδυνάμωση της κριτικής σκέψης, την εμπέδωση της δημοκρατικής κουλτούρας, την ενίσχυση της αυτό-ανάπτυξης με ανθρωποκεντρική κοινωνική προοπτική σε αντιδιαστολή προς το στείο θετικισμό, τις ιδεοληψίες, το ρατσισμό και το μίσος προς κάθε ετερότητα, τις κοινωνικές ανισότητες και τις παθογένειες που δημιουργεί η σύγχρονη εποχή (Φωτόπουλος, 2020). Κατά τον Mezirow (2006) αν δεν είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τις εμπειρίες μας και να ταξινομήσουμε το νόημά τους μέσω της μαθησιακής διεργασίας έτσι ώστε να αποφύγουμε την απειλή του χάους, τότε είναι πολύ εύκολο να στραφούμε προς την παράδοση και διάφορες πηγές εξουσίας (σ.σ. 43). Αυτό σημαίνει πως η μάθηση και ο αναστοχασμός γύρω από τις γνώσεις και τις εμπειρίες μας μας επιτρέπουν να στεκόμαστε κριτικά απέναντι σε παγιωμένες στερεοτυπικές και επικίνδυνες αντιλήψεις.

Επιπλέον, η κοινωνική και πολιτική εκπαίδευση ενισχύει και προωθεί τη διαφορετικότητα, την ένταξη και την αλληλεγγύη λειτουργώντας αντισταθμιστικά στις διακρίσεις, προάγοντας την κοινωνική δικαιοσύνη και την επίγνωση των κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών και καταστάσεων (European Commission, 2023α). Παρολαυτά, παρατηρείται ότι σε περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, αν και επιβεβαιώνεται η σημασία της κοινωνικής και πολιτικής εκπαίδευσης, τα μαθήματα αυτά δε διαθέτουν τη βαρύτητα που θα έπρεπε (European Commission, 2023β) σε έναν κόσμο που αλλάζει διαρκώς, θέτοντας συνεχώς νέες προκλήσεις.

Το φαινόμενο του πολιτικού και κοινωνικού αναλφαριθμισμού περιγράφει την ελλιπή γνώση γύρω από κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα κυρίως λόγω των αδυναμιών ενημέρωσης και εκπαίδευσης γύρω από αυτά τα ζητήματα. Αυτή η έλλειψη γνώσης και ενημέρωσης σχετικά με την εκπαίδευση των ατόμων ως πολίτες ενέχει τον κίνδυνο οι αποφάσεις του εκλογικού σώματος να χειραγωγούνται σε τέτοιο βαθμό που να εξυπηρετούν τα συμφέροντα μιας μικρής ομάδας ανθρώπων οι οποίοι θα ελέγχουν τη διοχέτευση της γνώσης στην κοινωνία ανάλογα με τα συμφέροντα αυτά. Επίσης όσο πιο περίπλοκα γίνονται τα κοινωνικά και πολιτικά θέματα για τους πολίτες εξαιτίας της άγνοιας τους ή της ελλιπούς ενημέρωσής τους, τόσο απομακρύνονται από την επιθυμία πολιτικής συμμετοχής και τη λήψη αποφάσεων. Χωρίς πολίτες που να έχουν τις ικανότητες και τις γνώσεις να λαμβάνουν μέρος στην πολιτική διαδικασία και να ασκούν έλεγχο στις διοικήσεις, η διαχείριση της δημοκρατίας αποδεικνύεται δύσκολη και επισφαλής διαδικασία (Καρακατσάνη, 2003).

Η ενίσχυση της πολιτικής εκπαίδευσης θα μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα ως προς την ανάπτυξη των κατάλληλων τρόπων σκέψης, κρίσης και δράσης με στόχο τη δημιουργία πολιτών με παγκόσμια συνείδηση και πολιτική ευαισθητοποίηση υπερβαίνοντας τον άκρατο ατομισμό, αναγνωρίζοντας τη σημασία της αναγνώρισης της διαφορετικότητας και του συλλογικού συμφέροντος για την εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής (Καρακατσάνη, 2003).

Η πολιτική εκπαίδευση και η αγωγή στην ιδιότητα του πολίτη αποτελεί ένα είδος προβληματισμού γύρω από την πολιτισμική και πολιτική ταυτότητα των μαθητών. Διαπιστώνεται πως η ενίσχυση της πολιτικής εκπαίδευσης συμβάλλει όχι μόνο στην κατανόηση κανόνων και την απόκτηση γνώσεων πολιτικού χαρακτήρα αλλά αποτελεί και ένα ισχυρό μέσο αντιμετώπισης των μορφών αποκλεισμού αλλά και των εκδηλώσεων βίας εφόσον καλλιεργεί την κατανόηση της διαφορετικότητας και την αποδοχή των διαφορών ενώ ταυτόχρονα επικεντρώνεται στις έννοιες της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης (Καρακατσάνη, 2003). Η πολιτική εκπαίδευση θα μπορούσε να αποτελεί ένα μέρος μιας ολικής αναδημιουργίας ως προς την εκπαίδευση. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η ενίσχυση της συμμετοχής των μαθητών και η ουσιαστική επικράτηση της βιωματικής μάθησης είναι στοιχεία καίριας σημασίας για την ενδυνάμωση του αυτοπροσδιορισμού των μαθητών ως ενεργά μέλη της κοινωνίας. Η αντίληψη της παιδείας η οποία στηρίζεται στην εναπόθεση γνώσεων

στον παθητικό δέκτη – μαθητή δημιουργεί την πεποίθηση πως ο άνθρωπος απλά ζει μέσα στο δεδομένο κοινωνικό κόσμο χωρίς να αποτελεί κομμάτι του με τη δυνατότητα να αλλάξει την πραγματικότητα του. Πρόκειται για μια διχοτόμηση που αφορά τον άνθρωπο και τον κόσμο, κάνοντας τον κόσμο να φαίνεται ως κάτι σταθερό που δε δέχεται αλλαγές και ο άνθρωπος πρέπει να τον δεχτεί παθητικά. Η παιδεία που δεν ενδιαφέρεται να δημιουργήσει μαθητές οι οποίοι να μπορούν να αντιληφθούν τη δυναμικότητα τους ως μέλη του κόσμου, εξυπηρετεί άριστα την άρχουσα μειοψηφία οποία ορίζει τους σκοπούς στους οποίους πρέπει να προσαρμοστεί η πλειοψηφία (Φρέιρε, 1974).

Σε μια εποχή ολοένα αυξημένων απαιτήσεων και προκλήσεων η κοινωνία έρχεται αντιμέτωπη με νέες διεργασίες και συνθήκες οι οποίες αλλάζουν ταχύτατα. Σε αυτή τη συγκυρία η απάντηση δε μπορεί να είναι μια στεία εκπαίδευση, μια τέτοια αντίληψη της παιδείας δεν είναι ικανή να προετοιμάσει τους μαθητές να αντεπεξέλθουν στην πραγματικότητα, διαμορφώνοντας τη ταυτότητά τους και έχοντας γνώση του πλαισίου στο οποίο καλούνται να κάνουν επιλογές, να αναλαμβάνουν ευθύνες, να διεκδικούν τα δικαιώματά τους. Οι μαθητές πρέπει να έρχονται αντιμέτωποι με τα προβλήματα, αναγνωρίζοντας τον εαυτό τους ως ενεργό και συνυπεύθυνο μέλος της κοινωνικής πραγματικότητας, και να βρίσκουν τις λύσεις μέσω της κατανόησης και της εμπάθυνας στα ζητήματα που αφορούν τη ζωή τους, η παιδεία με αυτό το σκοπό θα γίνεται αντιληπτή ως άσκηση ελευθερίας και η δημοκρατία ως τρόπος ζωής (Φρέιρε, 1974).

Η θέση των κοινωνικών, ανθρωπιστικών και πολιτικών επιστημών στην εκπαίδευση

Η θέση των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών θα πρέπει να εξεταστεί σε σχέση με την κατεύθυνση και το γενικό πλαίσιο της εκπαίδευσης στη σύγχρονη εποχή. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα δημιουργούνται για να εξυπηρετήσουν την αγορά εργασίας όπου το ζητούμενο είναι οι «μετρήσιμες» γνώσεις, δεξιότητες και ικανότητες. Οι πιέσεις που δέχονται οι μαθητές για καλές επιδόσεις τους προετοιμάζουν για να μπορούν να ανταπεξέλθουν στον επαγγελματικό ανταγωνισμό, οι επιδόσεις των μαθητών και η ικανότητα τους να ανταποκρίνονται στις επιταγές της σύγχρονης εποχής παρέχει «μεγαλύτερες ανταμοιβές» στους «νικητές» και τιμωρεί πιο αυστηρά αυτούς που δεν τα καταφέρνουν (Κράουτς, 2006). Στην εποχή που η ηγεμονία της αγοράς αγνοεί τον αναμορφωτικό ρόλο της εκπαίδευσης και ταυτόχρονα ερχόμαστε αντιμέτωποι με νέες ανισότητες και ανισοροπίες, η εκπαίδευση ιδιωτικοποιείται και εμπορευματοποιείται, αποτελώντας εργαλείο της αποδοτικότητας και της ευελιξίας που χρειάζεται η αγορά (Φωτόπουλος, 2020).

Το σχολείο καλείται να λειτουργήσει με όρους οικονομικής αποτελεσματικότητας όπου οι έννοιες της ανταγωνιστικότητας, της καινοτομίας, της ευελιξίας αποτελούν τον κυρίαρχο στόχο. Τα αποτελέσματα της μάθησης, η χρηστική, εμπορευματική και μετρήσιμη γνώση είναι αυτά που καθιστούν την εκπαίδευση πλέον μια ιδιωτική συναλλαγή, μια ατομική και όχι συλλογική διαδικασία με όρους ατομικής ευθύνης για την επιδίωξη της επιτυχίας και της άριστης ανταπόκρισης στις ανάγκες της αγοράς εργασίας. Το σχολείο, οι μαθητές και οι δάσκαλοι καλούνται να πετύχουν μετρήσιμους μαθησιακούς στόχους οι οποίοι εξασφαλίζουν την «επικερδή μάθηση», και ικανοποιούν το πρόταγμα της «κοινωνίας των ικανοτήτων». Η ανταγωνιστικότητα, η αποδοτικότητα και η προσαρμοστικότητα ως κυρίαρχοι άξονες της μαθησιακής διαδικασίας προετοιμάζουν τους μαθητές να εισαχθούν μετέπειτα στην αγορά ως ευέλικτο και κατάλληλα εκμεταλλεύσιμο εργατικό δυναμικό (Πασιάς, 2020). Η εμμονή στους οικονομικούς και εμπορευματικούς όρους και η μετατροπή της εκπαίδευσης και της μάθησης σε εργαλείο επίτευξης αυτών των στόχων, απομακρύνει τη μαθησιακή διαδικασία από κάθε τι συλλογικό και αφαιρεί την ικανότητα της κριτικής σκέψης ως πλεονάζουσα δραστηριότητα. Μέσα σε αυτό το

πλαίσιο οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες ολοένα και χάνουν έδαφος με αποτέλεσμα τον παραγκωνισμό τους και την απαξίωση τους ως περιττά αντικείμενα γνώσης.

Παρά τη σημασία και τη σπουδαιότητα των κοινωνικών, ανθρωπιστικών και πολιτικών επιστημών στην πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων και στην ανάπτυξη ενεργών πολιτικά και κοινωνικά πολιτών παρατηρείται μία διαρκής υποβάθμισή τους στα αναλυτικά προγράμματα σπουδών σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης από το νηπιαγωγείο μέχρι το πανεπιστήμιο και από το πανεπιστήμιο στην εκπαίδευση ενηλίκων και τη δια βίου μάθηση.

Ένα πρώτο πεδίο αμφισβήτησης των επιστημών αυτών σχετίζεται με την υποτίμηση της αξίας τους. Είναι γεγονός ότι στις μέρες μας αποδίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην «αποδοτικότητα» της εκπαίδευσης. Η Πρόκου (2011) επιχειρώντας να σκιαγραφήσει τις επιπτώσεις αυτής της εμμονής προς την αποδοτικότητα στην ανώτατη εκπαίδευση υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση λογίζεται μία παραγωγική επένδυση όχι μόνο για τα ίδια τα άτομα αλλά και για το κράτος, τις επιχειρήσεις και την αγορά εργασίας.

Η προσέγγιση αυτή συνδέεται με τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση αποτελεί τον σημαντικότερο μοχλο οικονομικής ανάπτυξης. Η θεωρία αυτή είναι συνυφασμένη με μία προσέγγιση της οικονομικής ανάπτυξης που αντιλαμβάνεται τις διανοητικές ικανότητες των ατόμων, δηλαδή τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους ως μορφές κεφαλαίου, εφάμιλλες με το οικονομικό κεφάλαιο. Η επένδυση και άρα η αύξηση του ανθρώπινου κεφαλαίου έχει οφέλη στα ίδια τα υποκείμενα, καθώς βελτιώνει την παραγωγική τους ικανότητα και κατ' επέκταση τους προσφέρει τους όρους ανέλιξης και βελτίωσης του βιοτικού τους επιπέδου. Ταυτόχρονα, σε έναν παγκοσμιοποιημένο κόσμο, θέση των κρατών εξαρτάται όλο και περισσότερο στην αξιοποίηση των ανθρώπινου κεφαλαίου (Φραγκουδάκη, 1985). Για τον λόγο αυτό έχουν αναπτυχθεί και αναπτύσσονται μέχρι και σήμερα διάφοροι τρόποι μέτρησης της αποδοτικότητας της επένδυσης στην εκπαίδευσης, οι οποίοι δεν περιορίζονται με όρους κόστους και οφέλους αλλά επιδιώκουν τη μέτρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου και της οικονομικής και κοινωνικής αποδοτικότητας, εδραιώντας έτσι το επιστημονικό αντικείμενο της οικονομικής της εκπαίδευσης (Ψαχαρόπουλος, 1999).

Η επικράτηση και η κυριαρχία των θετικών ή αλλιώς «σκληρών» επιστημών στην εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες συμβαδίζουν με την καθυπόταξη όλου του πλανήτη στο όνομα της επιστημονικής προόδου (Τσακίρη, 2020). Οι θετικές επιστήμες ως «εγγυητής» της προόδου της ανθρωπότητας έχουν προσελκύσει όλο το ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί συμβάλλουν στην επιστημονική γνώση αλλά γιατί έχουν τη δυνατότητα να παράγουν εμφανή αποτελέσματα. Η ταχύτατη ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης και τα αποτελέσματα της προόδου των θετικών επιστημών, φέρνουν στο προσκήνιο τις συνέπειες που έχει αυτό το μεμονωμένο ενδιαφέρον, το οποίο προκύπτει από τις ανάγκες της αγοράς και της παγκόσμιας οικονομίας, για τον άνθρωπο. Η κυριαρχία λοιπόν της επιστημονικο – τεχνικής γνώσης συμβαδίζει με την αδυναμία του ανθρώπου να διευθετήσει τα ζητήματα που προκύπτουν στη σχέση του με την κοινωνική οργάνωση, είναι δηλαδή η σχέση του ανθρώπου με την κοινωνία που έχει περάσει σε δεύτερη μοίρα και αδυνατεί να αντιμετωπίσει τις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές προκλήσεις της σύγχρονης εποχής (Τσακίρη, 2020).

Τα επιτεύγματα των θετικών επιστημονών και της επιστημονικο – τεχνικής γνώσης δεν αμφισβητούνται, το γεγονός όμως πως παράλληλα οι ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες ολοένα και υποβαθμίζονται στις εκπαιδευτικές βαθμίδες, αναδεικνύει την έλλειψη της καλλιέργειας μιας σφαιρικής αντίληψης για τον κοινωνικό κόσμο. Η εργαλειακή μορφή σκέψης και ο οικονομικός ορθολογισμός που επιτάσσουν οι ανάγκες της αγοράς, δεν προσφέρουν τα κατάλληλα εργαλεία έτσι ώστε να γίνεται κατανοήτη η λειτουργία της κοινωνίας, της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της συλλογικότητας με αποτέλεσμα τη σύγχυση που προκύπτει ανάμεσα στον απόλυτο έλεγχο των φυσικών υλικών και τη ρευστότητα της ανθρώπινης κοινωνίας. Μπροστά σε αυτή την αδυναμία κατανόησης του κόσμου και επανεξέτασης των θεσμισμένων κοινωνικών σημασιών, ερχόμαστε αντιμέτωποι τελικά με την όξυνση των κοινωνικών ανισοτήτων (Τσακίρη, 2020).

Ταυτόχρονα με την υποτίμηση των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην εκπαίδευση, το κράτος πρόνοιας περιορίζεται και ταυτόχρονα οι φραγμοί που θέτει για την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων. Το κράτος πρόνοιας είναι συυφασμένο με τη κοινωνική λειτουργία τους κράτους, με απώτερο σκοπό την ευημερία των πολιτών, τον μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων και την αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού και ολόκληρης της κοινωνίας

(Στασινοπούλου, 2003). Η εκπαίδευση αποτελεί μία από τις σημαντικότερες προνοιακές πολιτικές του κράτους. Παράλληλα με τη γενίκευση του ενδιαφέροντος για την κοινωνική πολιτική και το κράτος πρόνοιας μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στο επίκεντρο τέθηκε ο εκπαιδευτικός σχεδιασμός. Η εκπαίδευση αποτελούσε ήδη βασική διάσταση των κρατικών πολιτικών, μιας και τα εκπαιδευτικά συστήματα συνδέθηκαν με την αναπαραγωγή και μετάδοση της εθνικής κουλτούρας. Όμως, με το τέλος του πολέμου, η εκπαίδευση συνδέθηκε με την ανοικοδόμηση των κρατών, και την επένδυση στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Όντας οι νέοι μελλοντικές μορφές κεφάλαιου θα έπρεπε να μαζικοποιηθεί η εκπαίδευση και να μετριαστούν οι ανισότητες στην εκπαίδευση και ιδιαίτερα στην πρόσβαση σε αυτή. Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκε το ενδιαφέρον για την εκπαιδευτική πολιτική που αποτελεί μέρος των προτεραιοτήτων και των πολιτικών του κράτους πρόνοιας (Σταμέλος, 2009).

Η απορρύθμιση του κράτους πρόνοιας εξαιτίας της επικράτησης των άκρατων αρχών της ελεύθερης αγοράς και μίας ανταγωνιστικής και επιτελεστικής κουλτούρας ωρίμασε τις συνθήκες εδραίωσης του νεοφιλελεύθερου αφηγήματος. Η εκπαίδευση από αδιαμφισβήτητο δικαίωμα μετατράπηκε σε ένα καταναλωτικό αγαθό. Για τη μετατροπή της εκπαίδευσης σε καταναλωτικό αγαθό καταλυτικό ρόλο διαδραμάτισε στην εισαγωγή των αρχών της αγοράς και του επιχειρηματικού κόσμου στην εκπαίδευση. Ειδικότερα παρατηρείται ότι εισάγονται όλο και πιο έντονα οι αρχές του Νέου Δημόσιου Μανατζμεντ (NewPublicManagement). Βασικές αρχές του Νέου Δημόσιου Μανατζμεντ είναι η εξάλειψη των διαφορών μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού τομέα και η ενθάρρυνση συνεργασιών. Η έμφαση στη λογοδοσία, η οποία δεν αφορά τις διαδικασίες αλλά τα αποτελέσματα, με όρους αποτελεσματικότητας και αποδοτικότητας. Ένα μοντέλο δανεισμένο από την αγορά και τον κόσμο των επιχειρήσεων, το οποίο άμεσα υπερτόνιζε την αποτελεσματικότητα των επιχειρήσεων και την αναποτελεσματικότητα του δημόσιου τομέα στη διαχείριση των προκλήσεων που καλείται να αντιμετωπίσει ένας θεσμός, όπως αυτός της εκπαίδευσης (Gougoulakis, 2015).

Η συζήτηση για τη λογοδοσία έκανε πιο έντονο τον διάλογο για την αξιολόγηση της εκπαίδευσης και για τη διασφάλιση της ποιότητάς της. Ο όρος ποιότητας είναι ρευστός. Προέχεται από την αγορά και έχει πέρα από αντικειμενική και υποκειμενική διάσταση. Κάθε καταναλωτής αντιλαμβάνεται πολλές φορές με διαφορετικό τρόπο

την ποιότητα. Ως εκ τούτου, όντας η εκπαίδευση καταναλωτικό αγαθό θα πρέπει να προσδιοριστεί ποια είναι η εκπαίδευση που μπορεί να θεωρηθεί ποιοτική σήμερα. Στις μέρες μας, η εκπαίδευση έχει συνδεθεί με την ανάγκη με τις ανάγκες της αγοράς εργασίας και των επιχειρήσεων. Η γνώση και η μάθηση αποκτούν έναν περισσότερο εργαλειακό χαρακτήρα, με απώτερο σκοπό να εναρμονιστούν με τις εφήμερες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Αυτό έχει αποτέλεσμα ποιοτική να λογίζεται εκείνη η εκπαίδευση, η οποία βρίσκεται σε άμεση σύνδεση με τις ανάγκες και τις απαιτήσεις της αγοράς εργασίας και προετοιμάζει κατάλληλα τη διάπλαση ενός εξειδικευμένου και ευέλεκτικού εργατικού δυναμικού (Δουργκούνας, 2022).

Η ευελιξία του εργατικού δυναμικού αφορά την ετοιμότητα ταχύτατης αναπροσαρμογής και την ύπαρξη μίας γνωστικής υποδομής που να επιτρέπει την εύελικτη προσαρμογή στις ανάγκες της επιχείρησης και της αγοράς εργασίας (Λύτρας, 2000). Η προσαρμογή στα νέα δεδομένα της αγοράς εργασίας καθίσταται απαραίτητη διότι στο παγκοσμιοποιημένο οικονομικό περιβάλλον που επικουρείται από τις νέες τεχνολογίες προωθείται ένα νέο οργανωτικό μοντέλο παραγωγής. Τα ποσοστά ανεργίας αυξάνοντας, η ανάγκη για εξειδίκευση αυξάνεται και νέα μορφώματα στην οργάνωση και στον καταμερισμό της εργασίας ανατρέπουν το παραδοσιακό μοντέλο εργασίας (Δασκαλάκης, 2000). Όπως αναφέρει ο Ulrich Beck (2015) το σύστημα απασχόλησης του προηγούμενο αιώνα χαρακτηριζόταν από υψηλά επίπεδα τυποποίησης που αφορούσαν τη σύμβαση εργασίας, τον χώρο εργασίας και τον εργάσιμο χρόνο. Η πλήρης δια βίου εργασία δίνει τη θέση της σε πιο εύελικτες και επισφαλείς μορφές εργασίας, οι οποίες ικανοποιούν τις ανάγκες των επιχειρήσεων για οικονομική μεγέθυνση και κερδοφορία. Την ίδια στιγμή ελαστικοποιούνται τα δικαιώματα των εργαζομένων, ο χώρος και ο χρόνος της εργασίας, καθιστώντας ρευστά τα όρια μεταξύ εργασίας και μη εργασίας.

Υπό τις συνθήκες αυτές τα εκπαιδευτικά συστήματα και τα αναλυτικά προγράμματα και προγράμματα σπουδών επιδιώκουν να προετοιμάσουν τους μαθητές για την αγορά εργασίας, αναπτύσσοντας την απασχολησιμότητά τους. Η έννοια της απασχολησιμότητας περιγράφει τον συνδυασμό παραγόντων που επιτρέπουν σε ένα άτομο να προχωρήσει προς την αγορά εργασίας ή να ενταχθεί σε αυτή, να παραμείνει στην απασχόληση και να προοδεύσει κατά τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του. Η απασχολησιμότητα ενός ατόμου εξαρτάται από: τα προσωπικά του/της χαρακτηριστικά και γνώρισμα (συμπεριλαμβανομένης της επάρκειας γνώσεων και

δεξιοτήτων), τον τρόπο με τον οποίο τα εν λόγω προσωπικά χαρακτηριστικά και γνωρίσματα παρουσιάζονται στην αγορά εργασίας, τις υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές (κίνητρα και ευκαιρίες που προσφέρονται για την επικαιροποίηση και επικύρωση των γνώσεων, των δεξιοτήτων και των ικανοτήτων του/της) και το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο (CEDEFOP, 2008). Η απασχολησιμότητα γίνεται αντιληπτή κυρίως υπό το πρίσμα των γνωρισμάτων και των προσόντων και σπανιότερα από τις υπάρχουσες συνθήκες στην αγορά εργασίας (π.χ. προσφορά και ζήτηση εργασίας). Παράλληλα, υπερτονίζει την ατομική ευθύνη, καθώς αντικατοπτρίζει τη μετάβαση από την απασχόληση στην απασχολησιμότητα και από το δικαίωμα στο διακύβευμα. Το υποκείμενο επομένως, οφείλει να αποκτά και να επικαιροποιεί γνώσεις και δεξιότητες, να διαμορφώνει ιδιότητες, γνωρίσματα και συμπεριφορές και να δομεί έναν επιτελεστικό χαρακτήρα για να παρουσιάζει αποτελεσματικά αυτά τα «επιτεύγματα» (Tomlinson, 2017).

Έτσι λοιπόν, υπάρχει ένα εκρηκτικό μείγμα παραγόντων που θέτει στο περιθώριο και αμφισβητεί τα οφέλη τη σπουδαιότητα των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην εκπαίδευση και στην καλλιέργεια ενεργών δημοκρατικών πολιτικών, εξοπλισμένων με ενσυναίσθηση και κριτική σκέψη. Μάλιστα, κάτι τέτοιο στην πραγματικότητα είναι και οξύμωρο, αν τεθεί στη συζήτηση και το ζήτημα των δεξιοτήτων. Τα τελευταία χρόνια οι δεξιότητες κατέχουν κεντρική θέση στη συζήτηση περί εκπαιδευτικών πολιτικών. Οι δεξιότητες αυτές αποτελούν κλειδί για την απασχολησιμότητα του εργατικού δυναμικού.

Υπάρχει μία ασάφεια μεγάλη ασάφεια όχι μόνο ως προς το περιεχόμενο των δεξιοτήτων αλλά και ως προς το είδος των δεξιοτήτων που απαιτούνται να καλλιεργηθούν στους μελλοντικούς πολίτες και εργαζομένους. Η πράσινη και ψηφιακή μετάβαση (greenanddigitaltransition) θέτει στην κορυφή τις ατζέντες τις ψηφιακές δεξιότητες και τις δεξιότητες σχετικά με τη διαφύλαξη του περιβάλλοντος. Από την άλλη πλευρά, η αγορά εργασίας πέρα από τεχνικές και εξειδικευμένες δεξιότητες επιζητά την καλλιέργεια ορισμένων οριζόντιων (horizontal) και ήπιων (soft) δεξιοτήτων που διαπερνούν τις υπάρχουσες δεξιότητες και εξειδικεύσεις και συνθέτουν την εικόνα του ιδανικού εργαζόμενου. Επιπλέον, η πανδημία και τα μέτρα που εφαρμόστηκαν για την αποφυγή της διασποράς του ιού τη σημασία των βασικών (basic) και των δεξιοτήτων ζωής (lifeskills) (Δουργκούνας, 2022).

Σύμφωνα με τη WorldBank βασικά χαρακτηριστικά των δεξιοτήτων που επιζητούνται από την αγορά εργασίας είναι ο δυναμικός τους χαρακτήρας, και το πολυδιάστατο και διαδραστικό τους περιεχόμενο. Χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες, οι οποίες είναι οι εξής: α) γνωστικές δεξιότητες που αφορούν την ικανότητα κατανόησης και εμπάθυνσης σε πολύπλοκες ιδέες, β) τεχνικές δεξιότητες από αφορούν τις γνώσεις και την εμπειρογνωμοσύνη για την αποτελεσματική επιτέλεση των εργασικών καθηκόντων και γ) τις κοινωνικό-συναισθηματικές δεξιότητες που είναι:

οι συμπεριφορές, οι στάσεις και οι αξίες που χρειάζεται ένα άτομο για να «πλοηγηθεί αποτελεσματικά στις διαπροσωπικές και κοινωνικές καταστάσεις», καθώς και να «αντιμετωπίσει αποτελεσματικά και ηθικά τα καθημερινά καθήκοντα και προκλήσεις». Η αυτογνωσία, η ηγεσία, η ομαδική εργασία, ο αυτοέλεγχος και τα κίνητρα είναι κοινωνικοσυναισθηματικές δεξιότητες. Μερικές φορές οι κοινωνικοσυναισθηματικές δεξιότητες αναφέρονται ως μη γνωστικές δεξιότητες, και περιλαμβάνουν τα αποκαλούμενα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, τα οποία αντανακλούν σταθερά (διαχρονικά) πρότυπα αναφορικά με τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα ανταποκρίνονται στις διάφορες καταστάσεις. Οι κοινωνικοσυναισθηματικές δεξιότητες είναι εγκάρσιες δεξιότητες, που σημαίνει ότι σχετίζονται με ένα ευρύ φάσμα τομέων. Συνεργούν με τις γνωστικές δεξιότητες, καθώς η επιτυχία στην αντιμετώπιση πολλών προκλήσεων στο χώρο της εργασίας και γενικότερα στη ζωή εξαρτάται και από τα δύο είδη δεξιοτήτων (World Bank, 2018, p. 103).

Το αξιοσημείωτο είναι ότι οι κοινωνικές-συναισθηματικές δεξιότητες ή αλλιώς ήπιες δεξιότητες καλλιεργούνται σε μεγάλο βαθμό από τις ανθρωπιστικές, κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες. Οι ανθρωπιστικές επιστήμες συμβάλλουν τα μέγιστα στις κοινωνικό-συναισθηματικές δεξιότητες (Nussbaum, 2013) και ταυτόχρονα οι κοινωνικές και πολιτικές επιστήμες είναι καταλυτικές για την ανάπτυξη της ενσυναίσθησης, της κριτικής σκέψης και της συμμετοχής (Garcia-Chitiva & Correa, 2023).

Μεθοδολογία Έρευνας

Ο σκοπός και τα ερευνητικά ερωτήματα

Η παρούσα εργασία επιδιώκει να αναδείξει την υποβάθμιση των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, επιδιώκεται σε δεύτερο χρόνο, η συμβολή στην υποκίνηση πιο έντονου διαλόγου για το φαινόμενο της μεταδημοκρατίας στην Ελλάδα και τη σχέση μεταξύ της υποβάθμισης εκείνων των επιστημών που προωθούν την ενεργό ιδιότητα του πολίτη και της εδραίωσης αυτού του φαινομένου.

Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία τα ερευνητικά ερωτήματα που απασχολούν την ερευνήτρια είναι τα εξής:

- Ποια είναι η θέση των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην υποχρεωτική και μη υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα;
- Πως προωθείται η ενεργός ιδιότητα του πολίτη μέσα από τα προγράμματα σπουδών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και από τα συγγράμματα των μαθημάτων που εντάσσονται στις κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες;
- Ποιοι είναι το περιεχόμενο των συγγραμμάτων των μαθημάτων που εντάσσονται στις κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές και πως αυτό συνδέεται με την πολιτειότητα;

Η ερευνητική/μεθοδολογική στρατηγική

Η έρευνα αποτελεί μία συστηματική διαδικασία, η οποία επιδιώκει την αναζήτηση της αλήθειας. Οι άνθρωποι τείνουν να αναζητούν την αλήθεια με διάφορους τρόπους. Οι τρόποι αυτοί είναι η εμπειρία, η λογική σκέψη (απαγωγική, επαγωγική, συνδυασμός των δύο) και η έρευνα. Η σημασία της έρευνας είναι καθοριστική για την αναζήτηση της αλήθειας, διότι αποτελεί μία συστηματική και ελεγχόμενη διαδικασία που προϋποθέτει την κριτική διερεύνηση. Σε αυτό το πλαίσιο, διαφέρει από την εμπειρία και τη λογική σκέψη. Σε σχέση με την εμπειρία, η έρευνα δεν αφορά τυχαία γεγονότα και στηρίζεται στη συστηματικότητα και τον έλεγχο της

διαδικασίας. Με άλλα λόγια, η έρευνα δεν είναι εμπειρική και η εμπειρία χρησιμοποιείται για να κινητοποιήσει τον ερευνητή προς μία συστηματική ερευνητική διαδικασία. Παράλληλα, η έρευνα βασίζεται στην επαγωγική και απαγωγική σκέψη των ερευνητών. Όμως, σημείο διαφοροποίησης είναι ότι η έρευνα επιδιώκει να περάσει από ένα στάδιο υποκειμενικότητας, σε ένα στάδιο αντικειμενικότητας. Για τον λόγο αυτό, η έρευνα πάντα διαθέτει μηχανισμούς εγκυρότητας και αξιοπιστίας που διασφαλίζουν την αντικειμενικότητα, η οποία δεν μπορεί να διασφαλιστεί πάντοτε από την λογική σκέψη των υποκειμένων (Cohen & Manion, 1997).

Κάθε ερευνητική διαδικασία, ανάλογα με τα ερωτήματα που θέτει ακολουθεί και συγκεκριμένη μεθοδολογία. Ως μεθοδολογία έρευνας ορίζεται *«η στρατηγική, το σχέδιο δράσης, η διαδικασία, ή ο σχεδιασμός που βρίσκεται πίσω από την επιλογή και τη χρήση των συγκεκριμένων μεθόδων και συνδέοντας την επιλογή και τη χρήση των μεθόδων με τα επιθυμητά αποτελέσματα»* (Ισαρη & Πουρκός, 2015, σ. 16). Κάθε μεθοδολογία έρευνας στηρίζεται σε μία συγκεκριμένη επιστημολογική λογική.

Η φύση και η λογική των ερευνητικών ερωτημάτων που έχουν τεθεί στην παρούσα εργασία ακολουθούν μία ερμηνευτική προσέγγιση. Το αξίωμα αυτής της προσέγγισης είναι ότι η πραγματικότητα, η αλήθεια είναι κοινωνικά κατασκευασμένες. Ο ερευνητής καλείται να κατανοήσει τις κοινωνικές κατασκευές των νοημάτων. Βασικό στοιχείο αυτής της προσέγγισης είναι πως ο ερευνητής μπορεί και πρέπει να αποκτήσει πολλαπλές προοπτικές για το υπό διερεύνηση φαινόμενο (Robson, 2007). Η ποιοτική μεθοδολογία έρευνας, τοποθετεί τον ερευνητή στον πεδίο, με απώτερο σκοπό την κατανόηση και την ερμηνεία, και τελικά στην αντίληψη του πραγματικού κόσμου (Ισαρη & Πουρκός, 2015), σε αντίθεση με την ποσοτική έρευνα που κατά κύριο λόγο επιδιώκει τη μέτρηση, τη σύγκριση και τον έλεγχο μεταξύ μεταβλητών. Στην ποιοτική μεθοδολογία έρευνας, η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας δεν είναι το ίδιο σημαντική σε σχέση με την ποσοτική μεθοδολογία έρευνας. Κεντρικό ρόλο διαδραματίζουν τα υποκείμενα και τα αντικείμενα της έρευνας. Έτσι λοιπόν, η ποιοτική έρευνα δεν αποσκοπεί στην επιβεβαίωση ή απόρριψη μιας θεωρίας. Ο ερευνητής καλείται να απαντήσει σε ανοικτά ερωτήματα (Creswell, 2016).

Η μέθοδος της έρευνας

Κάθε μεθοδολογία έρευνας υιοθετεί τις δικές της μεθόδους έρευνας. Ως μέθοδος έρευνας μπορεί να οριστεί *«το φάσμα των προσεγγίσεων οι οποίες χρησιμοποιούνται στην έρευνα προκειμένου να συλλέγουν δεδομένα που πρόκειται να αξιοποιηθούν ως βάση συμπερασμάτων και ερμηνείας, εξήγησης και πρόβλεψης»* (Cohen & Manion, 1997, σ. 66). Στην ποιοτική μεθοδολογία έρευνας, οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται είναι οι συνεντεύξεις, οι ομάδες εστίασης, η παρατήρηση και η ανάλυση περιεχομένου/τεκμηρίων. Αυτές οι μέθοδοι ή εργαλεία αξιοποιούνται γιατί στην ποιοτική μεθοδολογία έρευνας, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στα υποκείμενα και στα αντικείμενα της έρευνας (Ισαρη & Πουρκός, 2015).

Στην παρούσα εργασία, η μέθοδος που επιλέχθηκε είναι εκείνη της ανάλυσης τεκμηρίων (document analysis). Η μέθοδος αυτή αξιοποιεί «τεκμήρια». Ως τεκμήρια νοούνται επίσημα δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα όπως είναι τα επίσημα κείμενα πολιτικής, τα αρχεία, οι Νόμοι και τα διατάγματα, τα διοικητικά έγγραφα, τα βιβλία, τα περιοδικά, κ.α.. Για την ανάλυση τέτοιων τεκμηρίων είναι απαραίτητη η συστηματικότητα, ως προς την δημιουργία κατηγοριών ανάλυσης, τη ταξινόμηση των ευρημάτων στις κατηγορίες ανάλυσης και την επεξεργασία τους. Βασική αρχή αυτής της μεθόδου είναι ότι τα τεκμήρια αυτά αποτυπώνουν την κοινωνική πραγματικότητα (Bowen, 2009).

Στις κατηγορίες ανάλυσης ταξινομούνται τμήματα κειμένου. Αυτές οι κατηγορίες ανάλυσης αποτυπώνουν συγκεκριμένα νοήματα για το φαινόμενο το οποίο μελετάται. Με άλλα λόγια, χρησιμοποιούνται προτάσεις και λέξεις για την επεξεργασία του κεντρικού φαινομένου/κεντρικού προβλήματος (Creswell, 2016). Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται σε ιδέες και έννοιες και αυτές αναλύονται μέσα από τις κατηγορίες ανάλυσης που αναπτύσσονται από τον ερευνητή. Επομένως, η σπουδαιότητά της έγκειται στο γεγονός ότι συμβάλλουν στη μετατροπή ακατέργαστων πληροφοριών σε κατηγορίες που μπορούν να επεξεργαστούν επιστημονικά (Ψαρρού & Ζαφειρόπουλος, 2004).

Στην παρούσα εργασία οι κατηγορίες ανάλυσης είναι οι εξής:

- Ο χρόνος που αφιερώνεται εβδομαδιαίως, για τη διδασκαλία μαθημάτων που εντάσσονται στις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και πολιτικές επιστήμες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.
- Τα μαθησιακά αποτελέσματα των μαθημάτων που εντάσσονται στις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και πολιτικές επιστήμες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.
- Τα κοινωνικά προβλήματα που επεξεργάζονται τα συγγράμματα των μαθημάτων που εντάσσονται στις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και πολιτικές επιστήμες στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση
- Οι αναφορές στη δημοκρατία, τις δημοκρατικές αξίες, την πολιτική συμμετοχή και την κοινωνία των πολιτών.

Για την αποφυγή παρεξηγήσεων, αν και μαθήματα όπως η γεωγραφία, η ιστορία, τα αρχαία ελληνικά, η ελληνική γλώσσα και τα λατινικά εντάσσονται στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, στην παρούσα εργασία έχουν σκόπιμα ενταχθεί, εκτός από τη γεωγραφία σε ένα πλαίσιο μαθημάτων κλασικών σπουδών. Η επιλογή αυτή δεν είναι ιδιαίτερη και σχετίζεται με τον τρόπο που αυτά τα μαθήματα διεξάγονται στο ελληνικό και στο περιεχόμενό τους, το οποίο περισσότερο επιδιώκει την προβολή της εθνικής ταυτότητας και την αναπαραγωγή της (Δραγώνα & Φραγκουδάκη, 1997).

Μέθοδος δειγματοληψίας και δείγμα

Η δειγματοληψία αφορά τη στρατηγική που υιοθετείται για την κατάλληλη επιλογή του δείγματος. Πρόκειται λοιπόν για μία στρατηγική επιλογή. Η διαδικασία της δειγματοληψίας είναι μία ιδιαίτερα σημαντική συνιστώσα μιας ερευνητικής εργασίας, καθώς καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ποιότητα των αποτελεσμάτων και της ίδιας της έρευνας. Επιπλέον, ο σκοπός και οι στόχοι της δειγματοληψίας αλλάζουν με βάση την ερευνητική μεθοδολογία. Για παράδειγμα, στην ποσοτική μεθοδολογία έρευνας, η δειγματοληψία στοχεύει στην αντιπροσωπευτικότητα, ενώ στην ποιοτική μεθοδολογία έρευνας στόχος είναι ο εντοπισμός δείγματος, το οποίο μπορεί να προσφέρει πολλές πληροφορίες για το υπό εξέταση φαινόμενο. Επιπλέον,

υπάρχουν διάφορες μέθοδοι δειγματοληψίας. Στην παρούσα εργασία, η μέθοδος που έχει επιλεγεί είναι η σκόπιμη δειγματοληψία (purposive sampling). Αυτή η μέθοδος στηρίζεται στην επιλογή από τον ερευνητή εκείνων των υποκειμένων και αντικειμένων που μπορούν να εξυπηρετήσουν καλύτερα τον σκοπό της έρευνας. Για την σκόπιμη δειγματοληψία είναι απαραίτητο ο ερευνητής να έχει γνώσεις και εμπειρίες πάνω στο υπό διερεύνηση φαινόμενο και να έχει αξιοποιήσει την υπάρχουσα βιβλιογραφία (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Στην εν λόγω έρευνα, η επιλογή της σκόπιμης δειγματοληψίας έγινε διότι τα επίσημα τεκμήρια που εξετάζονται όπως κάθε τεκμήριο αντικατοπτρίζουν μία μορφή κοινωνικής πρακτικής. Πιο συγκεκριμένα, συγκροτούνται μέσα από τον κοινωνικό κόσμο και τις κοινωνικές/εκπαιδευτικές πρακτικές. Χαρακτηρίζονται δηλαδή από μία διαλεκτική σχέση με το κοινωνικό συγκείμενο (Phillips & Jorgensen, 2009).

Το δείγμα της έρευνας εμπεριέχει ωρολόγια προγράμματα, μαθησιακά αποτελέσματα και σχολικά συγγράμματα. Παράλληλα, αξιοποιούνται επίσημα κείμενα πολιτικής της Βουλής των Ελλήνων. Πιο συγκεκριμένα, το δείγμα της έρευνας είναι:

Ωρολόγια προγράμματα:

- Υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης – Γυμνάσιο
- Ανώτερης δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης – Γενικό Λύκειο

Τα μαθησιακά αποτελέσματα των εξής μαθημάτων:

- Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή (Γ΄ Γυμνασίου)
- Οικιακή Οικονομία (Α΄ Γυμνασίου)
- Πολιτισμός και Δραστηριότητες (Α΄, Β΄, Γ΄ Γυμνασίου)
- Εργαστήρια Δεξιοτήτων (Α΄, Β΄, Γ΄ Γυμνασίου)
- Πολιτικής Παιδείας (Α΄ Λυκείου)
- Αρχές φιλοσοφίας (Β΄ Λυκείου)

Τα συγγράμματα των μαθημάτων:

- Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή (Γ΄ Γυμνασίου)
- Σύγχρονος Κόσμος: Πολίτης και Δημοκρατία» (Β΄ Λυκείου – καταργήθηκε)
- Πολιτικής Παιδείας (Α΄ Λυκείου)

- Φιλοσοφίας (Β΄ Λυκείου)
- Κοινωνιολογίας (Γ΄ Λυκείου – καταργήθηκε)

ΦΕΚ των μαθημάτων:

- Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή (Γ΄ Γυμνασίου)
- Εργαστήρια Δεξιοτήτων (Α΄, Β΄, Γ΄ Γυμνασίου)
- Πολιτικής Παιδείας (Α΄ Λυκείου)
-

Τα ΦΕΚ των μαθημάτων αξιοποιούνται διότι πολλές φορές αποτυπώνουν τον τρόπο που διδάσκονται τα μαθήματα και τη γενικότερη παιδαγωγική τους προσέγγιση. Τέλος, αναζητούνται στοιχεία για τις αναθέσεις των παραπάνω μαθημάτων σε ειδικότητες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Δεοντολογία της έρευνας

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει ένας έντονος διάλογος για την αξιοπιστία και εγκυρότητα της ποιοτικής έρευνας. Τα ζητήματα αυτά είναι λιγότερα σύνθετα στην περίπτωση της ποσοτικής έρευνας. Από την άλλη πλευρά, στην ποιοτική έρευνα εγείρονται ζητήματα που αφορούν την επιλογή του δείγματος, τη ταξινόμηση και ανάλυση του υλικού και τα τελικά συμπεράσματα. Ζητήματα που επηρεάζονται και από τις επιλογές του ίδιου του ερευνητή. Ειδικότερα, τα ζητήματα που προκύπτουν αφορούν και τον υποκειμενικό χαρακτήρα που διέπει την ποιοτική μεθοδολογία έρευνας και την αδυναμία γενίκευσης των συμπερασμάτων (Cohen & Manion, 1997). Εντούτοις, η δεοντολογία της έρευνας και η υιοθέτηση των ηθικών αρχών είναι απαραίτητη εκ μέρους του ερευνητή, ώστε να έχει ουσιαστικό επιστημονικό υπόβαθρο η εργασία/έρευνα. Ο υψηλός βαθμός εντιμότητας, η συστηματικότητα, ο αναστοχασμός και η ουδετερότητα του ερευνητή σε όλες τις φάσεις του ερευνητικού έργου αποτελούν κλειδιά για τη εγκυρότητα και αξιοπιστία της έρευνας (Ισαρη & Πουρκός, 2015). Στην παρούσα έρευνα, το υπό διερεύνηση φαινόμενο επιχειρήθηκε να μελετηθεί τηρώντας απαρέγκλιτα τις αρχές αυτές και τη δεοντολογία της έρευνας. Να σημειωθεί ότι τα κείμενα που αξιοποιούνται ως δείγμα της έρευνας είναι επίσημα κείμενα πολιτικής, γεγονός που διασφαλίζει την εγκυρότητα και αξιοπιστία τους.

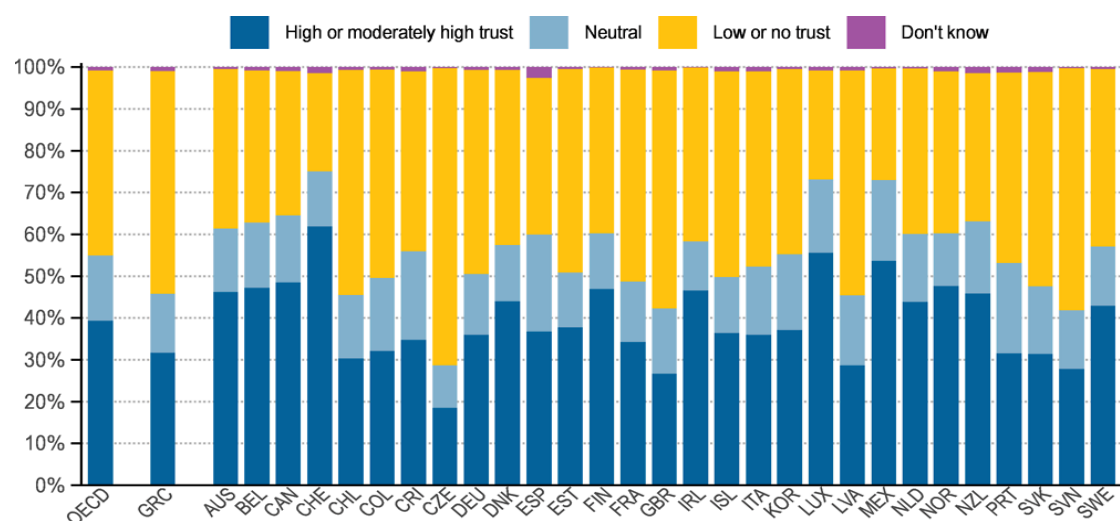
Επεξεργασία και παρουσίαση δεδομένων

Η ιδιότητα του πολίτη στην Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ελλάδα: Το πλαίσιο αναφοράς

Η Δυτική Ευρώπη είναι μία από τις πιο δημοκρατικές κοινωνίες στον κόσμο. Το γεγονός αυτό από μόνο του δε διασφαλίζει ότι το σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών ακολουθούν τα ίδια πρότυπα και χαρακτηρίζονται εξίσου από υψηλά επίπεδα δημοκρατίας. Η Ελλάδα είναι για παράδειγμα, μία χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία τα τελευταία χρόνια συνεχίζει να παρουσιάζει υψηλά επίπεδα δημοκρατίας, με φθίνουσα όμως πορεία. Ενδεικτικά, στην παγκόσμια έκθεση ‘Democracy Report 2024 – Democracy Winning and Losing at the Ballot’ (με στοιχεία του 2023) φαίνεται ότι η Ελλάδα απεμπολεί βασικά συστατικά μίας δημοκρατικής κοινωνίας. Στην έκθεση, ως σημαντικοί λόγοι/αιτίες προς αυτή την κατεύθυνση παρουσιάζονται οι υποκλοπές, τα καρτέλ, η απονομή δικαιοσύνης, ο νεποτισμός και το πελατειακό κράτος, η χειραγώγηση των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ). Μάλιστα, αναφέρεται ότι «η Ελλάδα παραμένει δημοκρατία, αλλά δε χαρακτηρίζεται πλέον ως φιλελεύθερη δημοκρατία» (V-DEM Institute, 2024, σ. 24).

Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της κατάστασης της Ελλάδας. Αυτή η συνθήκη, όμως, συνοδεύεται και από μία γενικότερη αμφισβήτηση της εμπιστοσύνης των θεσμών. Για παράδειγμα, αν και η παρούσα κυβέρνηση (Νέα Δημοκρατία) επανεκλέχθηκε με ποσοστό 41% στις εκλογές του 2023, τα ποσοστά αποχής και έλλειψης εμπιστοσύνης ήταν υψηλά. Έτσι λοιπόν, η συζήτηση θα πρέπει να συμπεριλάβει και το ζήτημα της εμπιστοσύνης (trust). Με βάση στοιχεία του Οργανισμού Οικονομικής Ανάπτυξης και Συνεργασίας (ΟΟΣΑ), η Ελλάδα παρουσιάζει χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση και είναι μία από τις χώρες της Ευρώπης, με τα πιο υψηλά επίπεδα δυσπιστίας (Πίνακας 1).

Πίνακας 1. Επίπεδα εμπιστοσύνης στους θεσμούς στις χώρες του ΟΟΣΑ

Πηγή: OECD, 2024

Μάλιστα, οι αντιλήψεις των ανθρώπων και τα επίπεδα εμπιστοσύνης διαφέρουν σημαντικά ανάλογα με την ηλικία, το μορφωτικό επίπεδο, το επάγγελμα, το φύλο και την κοινωνικοοικονομική κατάσταση. Οι άνθρωποι με χαμηλότερο μορφωτικό κεφάλαιο, οι άνθρωποι που βιώνουν διακρίσεις και ανισότητες και οι νέοι είναι εκείνοι που εμφανίζουν τα υψηλότερα ποσοστά αμφισβήτησης και δυσπιστίας (OECD, 2024).

Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναφερθεί όχι μόνο ότι τα ποσοστά συμμετοχής στις τελευταίες βουλευτικές εκλογές (2023) ήταν ιδιαίτερα χαμηλά (53,74% του εκλογικού σώματος) αλλά και τα χαμηλά επίπεδα συμμετοχής των νέων (18-29 ετών). Πολλές φορές, η δυσπιστία στους θεσμούς εκφράζεται με την αποχή από τις εκλογές. Οι νέοι στην Ελλάδα απέχουν από τις εκλογές. Αυτό είναι αποτέλεσμα των συνεπειών της οικονομικής κρίσης που ώθησαν πολλούς νέους να αναπτύξουν αρνητικές αντιλήψεις για την πολιτική, για τις ικανότητες των πολιτικών ηγετών και για την αποτελεσματικότητα του πολιτικού συστήματος. Αυτό είναι ένα φαινόμενο που παρουσιάζεται σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά περισσότερο εντονότερο στην Ελλάδα (Στεφάκης, 2024).

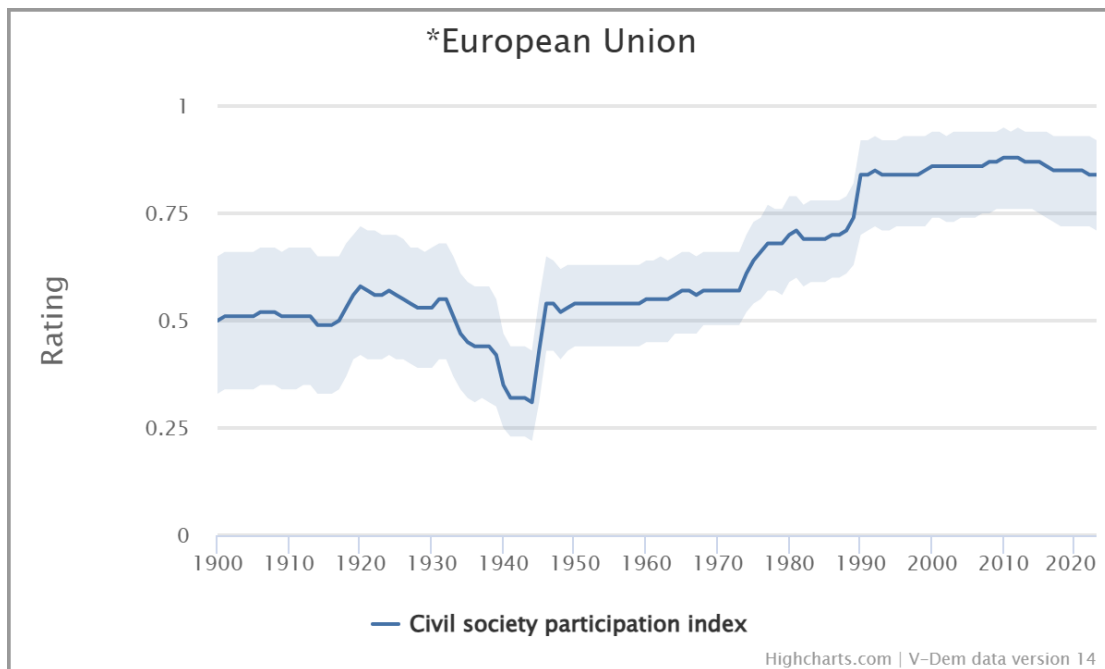
Το φαινόμενο αυτό είναι εξίσου έντονο όταν η συζήτηση μεταφέρεται στο θέμα της συμμετοχής στις ευρωεκλογές, που διαφέρει από τις εθνικές πολιτικές αντιπαλοότητες. Σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωβαρομέτρου για τη νεολαία και τη δημοκρατία, πολλοί νέοι δεν εκδήλωσαν πρόθεση να ψηφίσουν στις εκλογές του Ιουνίου του 2024.

Μάλιστα, στην περίπτωση της Ελλάδας, το φαινόμενο αυτό ήταν υψηλότερο από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο (European Commission, 2024a). Τα στοιχεία επιβεβαιώθηκαν και στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς οι νέοι έως 29 ετών παρουσίασαν υψηλά επίπεδα αποχής από τις ευρωεκλογές. Μάλιστα, τα ποσοστά αποχής ήταν υψηλότερα, όσο μικρότερη ήταν η ηλικία των νέων (18-29 ετών). Ωστόσο, είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να σημειωθεί, ότι η συμμετοχή στις ευρωεκλογές στην περίπτωση της Ελλάδας υποκινήθηκε από την οικονομική κατάσταση της ελληνικής κοινωνίας, την αύξηση του κόστους διαβίωσης, την ανεργία και την απορρύθμιση του κράτους πρόνοιας και όχι ζητήματα που αφορούσαν τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με άλλα λόγια, ήταν μία ψήφος αντίδρασης σε μεγάλο βαθμό. Αντίστοιχα, οι λόγοι αποχής πάλι αντικατόπτριζαν την αντίδραση στο πολιτικό σύστημα. Ειδικότερα, αφορούσαν την έλλειψη εμπιστοσύνης στο πολιτικό σύστημα, την παγίωση της άποψης/θέσης ότι η πολιτική δεν μπορεί να δώσει λύσεις στις προκλήσεις της καθημερινότητας και η έλλειψη ενδιαφέροντος για ζητήματα πολιτικής. Τα ευρήματα αυτά αφορούσαν το σύνολο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά ήταν εντονότερα για την περίπτωση των νέων στην Ελλάδα (European Commission, 2024β).

Παράλληλα, είναι ενδιαφέρον ότι οι νέοι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και ιδιαίτερα στην Ελλάδα που αποτελεί και το επίκεντρο αυτής της εργασίας, δεν απέχουν μονάχα από τη πολιτική, αλλά παρουσιάζουν χαμηλά επίπεδα συμμετοχής και στα κοινά. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η συμμετοχή στην λεγόμενη κοινωνία των πολιτών. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία που να αφορούν αποκλειστικά τους νέους, γίνεται αντιληπτό ότι η συμμετοχή στα κοινά και ιδιαίτερα σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών παρουσιάζει μία κάμψη τα τελευταία χρόνια στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Διάγραμμα 1). Φαινόμενο όμως εντονότερο στην Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο ότι ένας θεσμός που η ελληνική κοινωνία εκφράζεται με μεγάλη δυσπιστία είναι οι Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (ΜΚΟ).

Διάγραμμα 1. Η συμμετοχή σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Πηγή: V-DEM Institute, 2024.

Διάγραμμα 2. Η συμμετοχή σε φορείς της κοινωνίας των πολιτών στην Ελλάδα

Πηγή: V-DEM Institute, 2024.

Το γεγονός αυτό έρχεται και σε αντίθεση με τους στόχους που έχουν τεθεί από την Ευρωπαϊκή Στρατηγική για τη Νεολαία. Πιο συγκεκριμένα, στην καρδιά της στρατηγικής τοποθετείται το τρίπτυχο: α) ενεργοποίηση, β) σύνδεση και γ) ενίσχυση.

Η ενεργοποίηση αφορά τη συμμετοχή στην πολιτική και τον δημοκρατικό βίο. Η σύνδεση αφορά τη δημιουργία επαφών μεταξύ των νέων και η ενίσχυση σχετίζεται με την ισχυροποίηση της θέσης των νέων. Αυτές οι προτεραιότητες λογίζονται ως καταλυτικές για το μέλλον της Ευρώπης, εξαιτίας της δημογραφικής γήρανσης που αποτελεί μία από τις σημαντικότερες απειλές των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Σε αυτό το πλαίσιο, επιδιώκεται μέχρι το 2027, να είναι σε θέση οι νέοι στην Ευρωπαϊκή Ένωση να αναλάβουν τον έλεγχο της ζωής τους, να εφοδιαστούν με πολύπλευρες δεξιότητες και να καλλιεργήσουν την ανθεκτικότητά τους, σε έναν κόσμο που διαρκώς μεταλλάσσεται. Επιπλέον, το κείμενο της στρατηγικής ευαγγελίζεται την ανάγκη να μετατραπούν οι νέοι σε φορείς θετικής αλλαγής, συνθήκη που προϋποθέτει τη μετατροπή τους σε ενεργούς πολίτες. Για την επίτευξη αυτών των στόχων, τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης ενθαρρύνονται να προωθήσουν τον διάλογο για τους νέους και μεταξύ των νέων, και η προσέγγισή τους (outreach). Επιπλέον, τονίζεται η σημασία της συμμετοχής των νέων σε δράσεις αλληλεγγύης και εθελοντισμού. Ως κίνητρο προς αυτή την κατεύθυνση, στο επίκεντρο έχει τεθεί η αναγνώριση των εμπειριών εθελοντισμού και η επικύρωση των μαθησιακών αποτελεσμάτων που προέρχονται από αυτές. Βέβαια να σημειωθεί εδώ ότι η Ελλάδα μέχρι και σήμερα δεν έχει προχωρήσει με συστηματικό τρόπο στην αναγνώριση τέτοιων μαθησιακών αποτελεσμάτων που προέρχονται από διαδικασίες άτυπης μάθησης. Τέλος, για την ενίσχυση των φοιτητών, το ενδιαφέρον επικεντρώνονται στους ευάλωτους κοινωνικά νέους (ουσιαστικά εκείνους που συμμετέχουν λιγότερο στην πολιτική και τα κοινά), τη διερεύνηση και ανταπόκριση της πολιτικής στις ανάγκες των νέων και την προώθηση της πράσινης και ψηφιακής μετάβασης, ως εργαλείο και μέσο για την κοινωνική και οικονομική ένταξη των νέων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2018).

Όπως έχει αναδειχθεί και στις προηγούμενες ενότητες της παρούσας εργασίας, ο ρόλος της εκπαίδευσης και ειδικά των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών είναι καθοριστικός για την ενημέρωση, εξοικείωση, και εμπλοκή (engagement) των πολιτών και εν προκειμένου, των νέων με την πολιτική και τα κοινά. Παρολαυτά, όπως καταδείχθηκε ήδη, η εκπαίδευση αποκτά όλο και περισσότερο μία εργαλειακή οπτική, προσαρμόζοντας το περιεχόμενο και την αποστολή της στις απαιτήσεις και τις εφήμερες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Το γεγονός αυτό είναι εμφανές, αν μελετηθεί με κριτικό τρόπο, η Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, σχετικά με την πρόοδο υλοποίησης του Ευρωπαϊκού Χώρου Εκπαίδευσης. Στο κείμενο αυτό, το

ενδιαφέρον στρέφεται προς μία σειρά ζητημάτων που συνδέονται άμεσα και έμμεσα με αυτή την εργαλειακή οπτική της εκπαίδευσης. Ειδικότερα, το ενδιαφέρον στρέφεται προς τη διασφάλιση της ποιότητας, την αναγνώριση και πιστοποίηση προσόντων, την ανταποδοτικότητα της εκπαίδευσης και ιδιαίτερα των «επενδύσεων» στην εκπαίδευση, την κινητικότητα, την προετοιμασία των εκπαιδευτικών, την πράσινη και ψηφιακή μετάβαση, την καλλιέργεια οριζόντιων και ήπιων δεξιοτήτων και τη διεθνοποίηση. Αναφορά γίνεται και στην κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης, μόνο που ακολουθείται η συνταγή της τυπικής αναγνώρισης των ανισοτήτων που διέπουν την πρόσβαση, φοίτηση και αποφοίτηση από την εκπαίδευση, δίχως μία προσπάθεια κριτικής ανάγνωσης των παραγόντων που ωθούν σε αυτές τις ανισότητες. Από την άλλη μεριά, όσον αφορά τον ρόλο της εκπαίδευσης στην καλλιέργεια του ενεργού πολίτη και της δημοκρατίας, οι αναφορές είναι ελάχιστες. Ειδικότερα, άμεση αναφορά γίνεται μόνο στον ρόλο της ανώτατης εκπαίδευσης στην καλλιέργεια δημοκρατικών αξιών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2022, σ. 21). Όσον αφορά το ζήτημα της ιδιότητας του πολίτη, αναφορά γινόταν στον ρόλο της εκπαίδευσης στην καλλιέργεια της ενεργού ιδιότητας του πολίτη. Όμως, δεν υπήρχε αναφορά σε συγκεκριμένα μέτρα και δράσεις. Το ενδιαφέρον περιστρεφόταν γύρω από την ενημέρωση και την ανταλλαγή καλών πρακτικών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2022, σσ. 19, 23).

Για την Ελλάδα, η παρούσα κυβέρνηση, στον στρατηγικό της σχεδιασμό για την παιδεία της περιόδου 2023-2027 επικεντρώνεται περισσότερο στις προτεραιότητες της «αριστείας» και της ανταποδοτικότητας των επενδύσεων. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται περισσότερο στην εδραίωση του θεσμού του ολοήμερου σχολείου, τα πρότυπα και πειραματικά σχολεία, τις δεξιότητες των μαθητών, την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση, και την εστιασμένη στην απασχόληση εκπαίδευση και κατάρτιση και τη θεμελίωση του δικαιώματος των γονέων στην επιλογή σχολικής μονάδας (Νέα Δημοκρατία, 2027.). Εντούτοις, ζητήματα που αφορούν τις δημοκρατικές αξίες, την εμπλοκή και συμμετοχή στα κοινά δεν αποτελούν μέρος της πολιτικής ατζέντας της κυβέρνησης.

Τα παραπάνω στοιχεία είναι διαφωτιστικά για τα προβλήματα και τις προκλήσεις που είναι απαραίτητο να ληφθούν υπόψη και να συμβάλλουν στη λήψη των κατάλληλων μέτρων και πολιτικών, για τη πραγματική ενίσχυση της ιδιότητας του πολίτη και την εμπλοκή των πολιτών και ιδιαίτερα των νέων στην πολιτική και τα κοινά. Η

εκπαίδευση και πάλι θεωρείται ως ο κατεξοχήν μηχανισμός για την ενίσχυση της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής. Όμως, στην περίπτωση της Ελλάδας απουσιάζει το στρατηγικό σχέδιο και το όραμα για τις κοινωνικές, ανθρωπιστικές και πολιτικές επιστήμες. Ταυτόχρονα, οι πολιτικές για την εκπαίδευση επικεντρώνονται εστιάζουν περισσότερο στις απαιτήσεις της αγοράς και την κατάλληλη προετοιμασία απασχολήσιμου, ευέλικτου και ανθεκτικού ανθρώπινου δυναμικού, παραβλέποντας τη σημασία των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών στην καλλιέργεια ενεργών και δημοκρατικών πολιτών.

Ωρολόγιο πρόγραμμα Γυμνασίου

Στον Πίνακα 2, παρουσιάζεται το ωρολόγιο πρόγραμμα τ μαθημάτων του Γυμνασίου στην Ελλάδα. Είναι φανερό ότι οι κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, δεν καταλαμβάνουν σημαντική θέση στο αναλυτικό πρόγραμμα και η διδασκαλία τους περιορίζεται σε λίγες μονάχα ώρες εβδομαδιαίως στη Γ΄ Γυμνασίου.

Πίνακα 2. Το ωρολόγιο πρόγραμμα του Γυμνασίου

Γνωστικό Αντικείμενο	Τάξεις Γυμνασίου			Σύνολο
	Α΄ Γυμνασίου	Β΄ Γυμνασίου	Γ΄ Γυμνασίου	
Νεοελληνική Γλώσσα και Γραμματεία	5	4	4	13
Αρχαία Γλώσσα και Γραμματεία	4	4	4	12
Μαθηματικά	4	4	4	12
Φυσική	1	2	2	5
Χημεία	-	1	1	2
Γεωλογία/Γεωγραφία	1	2	-	3
Ιστορία	2	2	2	6
Θρησκευτικά	2	2	2	6
Αγγλικά	2	2	2	6
2 ^η Ξένη Γλώσσα	2	2	2	6
Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή	-	-	3	3
Οικιακή Οικονομία	1	-	-	1
Φυσική Αγωγή	2	2	2	6
Τεχνολογία και Πληροφορική	3	2	2	7
Πολιτισμός και Δραστηριότητες	2	2	2	6
Εργαστήρια Δεξιοτήτων	1	1	1	3
Σύνολο	33	33	34	

Πηγή: Eurydice, 2024

Τα παραπάνω στοιχεία καταδεικνύουν ότι το μάθημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής διδάσκεται μόλις για τρεις ώρες στη Γ΄ τάξη Γυμνασίου. Αντίστοιχα και το μάθημα της οικιακής οικονομίας διδάσκεται για μία ώρα στην Α΄ Γυμνασίου. Από την άλλη πλευρά, ο πολιτισμός και οι δραστηριότητες διδάσκονται σε όλες τις τάξεις του Γυμνασίου, δύο ώρες εβδομαδιαίως.

Τα μαθησιακά αποτελέσματα στο Γυμνάσιο

Τα μαθησιακά αποτελέσματα του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής συνοψίζονται ως εξής:

- οι μαθητές θα γνωρίζουν ότι ο άνθρωπος είναι κοινωνικό ον, που συγκροτείται μέσα από τη συμμετοχή του σε διαφορετικής «βαρύτητας» κοινωνικές ομάδες,
- οι μαθητές θα νοηματοδοτούν τη ταυτότητα και παρέχουν συλλογικούς πόρους στα μέλη τους
- οι μαθητές θα συνειδητοποιήσουν ότι η συμμετοχή σε ομάδες συντελεί στη διαμόρφωση προσωπικού «κεφαλαίου» το οποίο το άτομο το χρησιμοποιεί για να αποκτήσει μία θέση, ατομικά και συλλογικά, στις κοινωνικές στρωματώσεις
- να αναγνωρίζουν οι μαθητές ότι οι ρόλοι που τα άτομα επιτελούν εντός κάθε ομάδας συχνά δεν εναρμονίζονται μεταξύ τους, αλλά δυναμικά δημιουργούν εντάσεις που το άτομο καλείται να διαπραγματευτεί και
- να εμπεδώσουν οι μαθητές ότι η κοινωνική και πολιτική εμπλοκή και δέσμευση σημαίνει διαμόρφωση πολιτικών στάσεων και αξιών που καθιστούν τον πολίτη υπεύθυνο και ικανό (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2021α, σσ. 4-5).

Όσον αφορά το μάθημα της Οικιακής Οικονομίας, τα μαθησιακά αποτελέσματα συνοψίζονται ως εξής:

- προαγωγή ποιότητας ζωής, βιωσιμότητας και αειφορίας
- διαμόρφωση υπεύθυνης συμπεριφοράς καταναλωτή
- αντιμετώπιση της οικογένειας ως οικονομικής μονάδας, που παράγει οικονομικά αγαθά και είτε περιορίζεται μόνο στο να τα καταναλώσει, είτε μετεξελίσσεται σε μια βιώσιμη οικογενειακή επιχείρηση υιοθετώντας τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά διοίκησης και λειτουργίας,
- απόκτηση βασικών ικανοτήτων διαχείρισης του χρήματος στο πλαίσιο της βασικής εκπαίδευσης,

- προαγωγή της ψυχικής και σωματικής υγείας και της κοινωνικής ευεξίας όλων των μαθητών/-τριών,
- προαγωγή ενός υγιούς τρόπου ζωής για όλους τους ανθρώπους,
- διαχείριση του φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, με βάση την εκτίμηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων, της κοινωνικοοικονομικής δραστηριότητας των ατόμων και την ευαισθητοποίηση των μαθητών/-τριών σε θέματα ευρύτερου περιβάλλοντος, δηλαδή σε ό,τι έχει σχέση με τα περί του «οίκου» τους,
- αναγνώριση των δικαιωμάτων όλων των ατόμων του κοινωνικού συνόλου και διαμόρφωση κουλτούρας συμπερίληψης από τους/τις μαθητές/-τριες στο πλαίσιο των βασικών τους σπουδών (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2021β, σ. 6).

Ως προς τα καλλιτεχνικά που αποτελούν μέρος του γνωστικού αντικειμένου «Πολιτισμός και Δραστηριότητες» τα μαθησιακά αποτελέσματα που σχετίζονται άμεσα και έμμεσα με την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή ορίζουν ότι οι μαθητές-τριες θα είναι ικανοί-ες:

- να παράγουν καλλιτεχνικές δημιουργίες,
- να δίνουν το προσωπικό τους στίγμα, εκφράζοντας σκέψεις, ιδέες, συναισθήματα και αντιλήψεις για τον άνθρωπο και τον κόσμο,
- να κατανοούν τον κοινωνικό και ιστορικό ρόλο των εικαστικών τεχνών, συνδέοντας τα– εικαστικά τεκμήρια με τον τόπο, τον χρόνο και τα ιστορικά συγκείμενα,
- να διευρύνουν την οπτική τους αντίληψη και την κριτική τους σκέψη ασκώντας– συστηματικά την παρατήρηση, την επεξεργασία, την πρόσληψη, την ανάλυση και την απόκριση σε ένα ευρύ, ιστορικά και υφολογικά, φάσμα καλλιτεχνικών τεκμηρίων,
- να αντιλαμβάνονται τη σημασία της τέχνης και της αισθητικής συμπεριφοράς στο– κοινωνικό πλαίσιο, μετατρέποντας την εικαστική θεωρία και πράξη σε στάση ζωής και αναβάθμιση της καθημερινότητάς τους,
- να κατανοούν την αναγκαιότητα της παρουσίας και τη λειτουργία των εικαστικών έργων– στον ιδιωτικό και δημόσιο χώρο και να τα συνδέουν με τη

συμπαρουσία φυσικού και ανθρωπογενούς περιβάλλοντος, προχωρώντας, κατά το δυνατόν, σε εικαστικές παρεμβάσεις,

- να αναγνωρίζουν τη δύναμη και τη λειτουργία της τέχνης στο φυσικό και κοινωνικό- περιβάλλον, δρώντας ατομικά και συνθέτοντας συλλογικά εικαστικά ενεργήματα με κοινωνική απεύθυνση,
- να αναδεικνύουν θετικές όψεις και προβληματισμούς της κοινωνικής ζωής με καινοτόμες,- δημιουργικές και κριτικές αισθητικές προτάσεις, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, αναγνωρίζοντας έμπρακτα τη συμβολή της εικαστικής αλληλεπίδρασης στο σχολείο, την τοπική κοινότητα και τη χώρα,
- να επικοινωνούν και να συνυπάρχουν δημιουργικά και ισότιμα με όλα τα μέλη της- σχολικής, της τοπικής και της ευρύτερης κοινότητας, αναπτύσσοντας ενσυναίσθηση και κατανόηση για το διαφορετικό μέσα από εικαστικές συμμετοχικές δράσεις,
- να αντιλαμβάνονται την τέχνη και την εικαστική πράξη ως στοιχείο διακριτής ατομικής και- συλλογικής ταυτότητας, να προσεγγίζουν τις εικαστικές τέχνες ως κριτικά παρεμβατικά μέσα για τα σύγχρονα- κοινωνικά, πολιτισμικά, περιβαλλοντικά ζητήματα,
- να εγκαινιάζουν μια γόνιμη και ουσιαστική επαφή με χώρους τέχνης και πολιτισμού- (μουσεία, αίθουσες τέχνης, εργαστήρια καλλιτεχνών), να διαχειρίζονται, μέσω της εικαστικής σκέψης και δημιουργίας, απλές και σύνθετες- καταστάσεις της καθημερινής ζωής (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2022α, σσ. 8-9).

Για το μάθημα της Μουσικής του Γυμνασίου, τα μαθησιακά αποτελέσματα που αφορούν άμεσα και έμμεσα την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή προσδιορίζουν ότι ο μαθητής-τρια θα είναι σε θέση:

- Να εξοικειώνεται με τη μουσική διαφόρων τόπων, παραδόσεων, εποχών, καθώς και με τον πολιτισμικό ρόλο της μουσικής διαχρονικά, συγχρονικά και γεωγραφικά, να αναγνωρίζει ομοιότητες, διαφορές και αλληλεπιδράσεις στο πλαίσιο διαφόρων μουσικών ιδιωμάτων, και να αναγνωρίζει και να σέβεται

την πολιτισμική πολυμορφία συνειδητοποιώντας τη διαχρονική ανάπτυξη διαπολιτισμικών ανταλλαγών.

- Να συνεργάζεται και να αλληλεπιδρά με άλλους, να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες και να προτείνει ιδέες και δημιουργικές «λύσεις», συμμετέχοντας ενεργά και με αυτοπεποίθηση σε ατομικές, ομαδικές ή ομαδοσυνεργατικές δραστηριότητες, συνειδητοποιώντας βιωματικά τον προσωπικό του/της ρόλο, τη συμβολή των άλλων, την ανάγκη σεβασμού και αποδοχής του άλλου και την ένταξη όλων αυτών στο πλαίσιο της μουσικής ενεργοποίησης και δημιουργίας σε ένα «όλο» (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2022β, σ. 3).

Τέλος για τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων των τάξεων του Γυμνασίου αναφέρεται ότι σκοπός τους είναι: *«η ενίσχυση της καλλιέργειας ήπιων δεξιοτήτων, δεξιοτήτων ζωής και δεξιοτήτων τεχνολογίας και επιστήμης στις μαθήτριες και στους μαθητές. Στους επιμέρους στόχους των Εργαστηρίων Δεξιοτήτων είναι η μάθηση μέσω ομαδοσυνεργατικής, δημιουργικής και κριτικά αναστοχαζόμενης διδακτικής μεθοδολογίας, η ενίσχυση των δεξιοτήτων ζωής, διαμεσολάβησης και υπευθυνότητας, η ενίσχυση των δεξιοτήτων ψηφιακής μάθησης, τεχνολογίας και προγραμματιστικής σκέψης»* (Υπουργική Απόφαση, 2021, σ. 2).

Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο των εργαστηριών δεξιοτήτων γίνεται άμεση αναφορά και σε δεξιότητες που αφορούν άμεσα τη συμμετοχή στην πολιτική και τα κοινά. Πιο συγκεκριμένα, το ενδιαφέρον των εργαστηριών δεξιοτήτων εστιάζει: α) στις δεξιότητες του 21^{ου} αιώνα, β) στις δεξιότητες ζωής, γ) στις δεξιότητες της τεχνολογίας, της μηχανικής και της επιστήμης και δ) δεξιότητες του νου. Στις δεξιότητες ζωής συμπεριλαμβάνονται: α) δεξιότητες που αφορούν την κοινωνική ζωή όπως είναι η ενσυναίσθηση, η υπευθυνότητα και η πολιτειότητα και β) δεξιότητες διαμεσολάβησης και κοινωνικής ενσυναίσθησης που στοχεύουν στην επίλυση συγκρούσεων και στην προαγωγή της ενεργού ιδιότητας του πολίτη (Υπουργική Απόφαση, 2021).

Γίνεται αντιληπτό ότι από τα μαθήματα του Γυμνασίου που εντάσσονται στις λεγόμενες κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες· τα μαθήματα δηλαδή που συνδέονται πιο άμεσα με την προαγωγή της ιδιότητας του πολίτη και την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή είναι η κοινωνική και πολιτική αγωγή και τα

εργαστήρια δεξιοτήτων. Αυτό δε σημαίνει ότι τα μαθήματα που αναφέρθηκαν παραπάνω (οικιακή οικονομία, καλλιτεχνικά, μουσική) δε διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση. Ωστόσο, στο πρόγραμμα σπουδών και στα μαθησιακά αποτελέσματα που ορίζονται για αυτά τα μαθήματα, η ενεργό ιδιότητα του πολίτη καλλιεργείται πιο έμμεσα από ότι στα μαθήματα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής και των εργαστηρίων δεξιοτήτων.

ΦΕΚ μαθημάτων Γυμνασίου

Σε αυτό το πλαίσιο, είναι σημαντικό να ανατρέξει κανείς στο ΦΕΚ για το μάθημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής, καθώς είναι αυτό που εντονότερα συνδέεται με την πολιτειότητα. Πιο συγκεκριμένα, όπως αναφέρεται στο σχετικό ΦΕΚ σκοπό του μαθήματος κοινωνική και πολιτική αγωγή αποτελεί:

η εξέλιξη δημοκρατικών πολιτών σε μια υγιή δημοκρατία με την προβολή της σημασίας της ανάπτυξης του εαυτού σε κάθε κοινωνική ομάδα και με εφόδια την κριτική σκέψη, τη δημιουργική φαντασία και τη λογική ανάλυση, ώστε μικρά ή μεγάλα γεγονότα της επικαιρότητας να ερμηνεύονται όχι μόνο πραγματολογικά ή ιδεολογικά αλλά και ουσιαστικά και επιστημονικά, και να κατανοούνται καλύτερα οι εξελίξεις. Τούτο επιτυγχάνεται με την κινητοποίηση των μαθητών και των μαθητριών κυρίως με δραστηριότητες βιωματικές, έτσι ώστε να αντιλαμβάνονται και να προσδιορίζουν τον εαυτό τους στην κοινωνική του διάσταση, να συνειδητοποιούν τους ρόλους που απορρέουν από την ένταξή τους στις διάφορες κοινωνικές ομάδες-από τις πρωτογενείς έως τις ευρύτερες-και τους τρόπους με τους οποίους εσωτερικεύουν τους ρόλους τους από τη θέση στην ομάδα που βρίσκονται κάθε φορά. Η διαδικασία αυτή οδηγεί σταδιακά στην καλλιέργεια της αυτογνωσίας και του αυτοέλεγχου, ώστε να γίνουν ενεργοί και δημιουργικοί δημοκρατικοί πολίτες (ΦΕΚ, Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Γ' τάξης του Γυμνασίου, 2023α, σ. 2452).

Παράλληλα, στο εν λόγω ΦΕΚ γίνεται αναφορά και στη φυσιογνωμία του μαθήματος. Στη φυσιογνωμία του μαθήματος αναφορά γίνεται στον βιωματικό χαρακτήρα του μαθήματος. Για τον λόγο αυτό τονίζεται ότι επιδιώκει

εμπλοκή των μαθητών/-τριών σε διαδικασίες μέσω των οποίων θα αποκτήσουν γνώσεις, θα καλλιεργήσουν στάσεις και δεξιότητες, έτσι ώστε να γίνουν υπεύθυνοι, ενεργοί, δημοκρατικοί πολίτες, άνθρωποι με κριτική ικανότητα και δημιουργική δράση. Οι γνώσεις που θα αποκτήσουν στηρίζονται στον άξονα της σχέσης αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης αφενός μεταξύ ατόμου και κοινωνίας και αφετέρου μεταξύ ατόμου και επιμέρους κοινωνιών και της διεθνούς κοινότητας. Η καλλιέργεια αξιών και η υιοθέτηση νοοτροπιών και στάσεων σχετίζονται άμεσα με συμπεριφορές που αρμόζουν στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία και αφορούν την ενεργή, συμμετοχική, δημοκρατική κοινωνική συμπεριφορά με ατομική ευθύνη και κριτικό πνεύμα σε θέματα κοινωνικής συνοχής, ειρηνικής συνύπαρξης, συνεργασίας, αλληλεγγύης, ελευθερίας, ισότητας, κοινωνικής δικαιοσύνης και σεβασμού της ετερότητας (ΦΕΚ, Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Γ' τάξης του Γυμνασίου, 2023α, σ. 2451).

Τέλος, για την επίτευξη των στόχων αυτών και την εδραίωση της βιωματική εμπειρίας των μαθητών και μαθητριών κυρίαρχο μέλημα των εκπαιδευτικών θα πρέπει να αποτελεί ο κριτικός στοχασμός. Μάλιστα, τονίζεται η σημασία της μαθητοκεντρικής προσέγγισης, της διερευνητικής μεθόδου διδασκαλίας, της αξιοποίησης των τεχνών και των πρότζεκτς, ενώ σημαντική συνιστώσα αποτελεί η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία, με απώτερο σκοπό την καλλιέργεια οριζόντιων και ήπιων δεξιοτήτων (ΦΕΚ, 2023α). Παρολαυτά, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί ότι από το ΦΕΚ ορίζεται ότι το μάθημα της κοινωνικής και πολιτικής αγωγής μπορεί να ανατεθεί εντός της σχολικής μονάδας και στην ειδικότητα των Φιλολόγων. Το γεγονός αυτό θέτει υπό αμφισβήτηση την επίτευξη αυτών των φιλόδοξων για το μάθημα, καθώς είναι πιθανό οι διδάσκοντες να μην έχουν το γνωστικό υπόβαθρο και την εμπειρία να διδάξουν το μάθημα αυτό. Στην ελληνική πραγματικότητα, με την υποβάθμιση των κοινωνικών, ανθρωπιστικών και πολιτικών επιστημών και τον

περιορισμό της δημόσιας χρηματοδότησης για την εκπαίδευση, και κυρίως με τους περιορισμούς στις προσλήψεις και τα κενά σε θέσεις εκπαιδευτικών, η ανάθεση σε φιλόλογους δεν αποτελεί ένα σπάνιο φαινόμενο.

Το σύγγραμμα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής του Γυμνασίου

Στον πρόλογο του βιβλίου Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή της Γ΄ τάξης του Γυμνασίου, οι μαθητές θα διδαχθούν τις παρακάτω ενότητες και κεφάλαια:

Ενότητα 1: Το άτομο και η κοινωνία

Κεφάλαιο 1. Εισαγωγικές έννοιες

Κεφάλαιο 2. Κοινωνικές ομάδες

Κεφάλαιο 3. Κοινωνική οργάνωση και μεταβολή

Κεφάλαιο 4. Κοινωνικοί θεσμοί

Κεφάλαιο 5. Κοινωνικοποίηση και κοινωνικός έλεγχος

Κεφάλαιο 6. Κοινωνικά προβλήματα

Ενότητα 2: Το άτομο και η πολιτεία

Κεφάλαιο 7. Το άτομο και η Πολιτεία

Κεφάλαιο 8. Τα πολιτεύματα και το Σύνταγμα

Κεφάλαιο 9. Εκλογές, κόμματα, ΜΜΕ

Κεφάλαιο 10. Οι λειτουργίες του κράτους

Κεφάλαιο 11. Η διοίκηση

Κεφάλαιο 12. Δικαιώματα και υποχρεώσεις

Ενότητα 3: Το άτομο και η Ευρωπαϊκή Ένωση

Κεφάλαιο 13. Ευρωπαϊκή Ένωση

Ενότητα 4: Το άτομο και η διεθνής κοινότητα

Κεφάλαιο 14. Η Διεθνής κοινότητα.

Στον πρόλογο του εν λόγω σχολικού εγχειριδίου αναφέρονται οι σκοποί και επιχειρείται η ενημέρωση των μαθητών-τριών για το περιεχόμενό του και τη σημασία του. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται πως τα θέματα που μελετώνται δεν αποτελούν

θέματα που χρήζουν αποστήθισης. Ωστόσο, αποτελούν θέματα απαραίτητα για την πολιτική παιδεία των μαθητών. Αποτελούν θέματα που συμβάλλουν στην προώθηση του διαλόγου, της συνεργασίας και της δράσης για τα κοινωνικά προβλήματα. Επιπλέον, σημειώνεται ότι το εγχειρίδιο επιδιώκει την προετοιμασία των μελλοντικών πολιτών που θα είναι ικανοί για διάλογο, έτοιμοι να προσφέρουν την αλληλεγγύη τους και να συμβάλλουν στην επίλυση κοινωνικών προβλημάτων, σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο (Σωτηρίου, κ. συν, 2023).

Στο εγχειρίδιο και ιδιαίτερα στα κεφάλαια της ενότητας 2 γίνονται συστηματικές αναφορές στην σημασία της πολιτικής συμμετοχής. Ενδεικτικά, στο κεφάλαιο 9 εντοπίζεται η παρακάτω αναφορά: *«εγγύηση για αυτή τη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία και τον έλεγχο της εξουσίας αποτελεί ο ενεργός πολίτης, δηλαδή ένας πολίτης: αντικειμενικά ενημερωμένος για τα σύνθετα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα σε τοπικό, εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, συμμετοχος σε όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής που τον αφορούν»* (Σωτηρίου, κ. συν, 2023, σ. 82). Ωστόσο, αν και γίνεται αναφορά στην κοινωνία των πολιτών, στο περιεχόμενο και στη σημασία της δεν προβάλλεται συστηματικά, η αξία της συμμετοχής των πολιτών στα κοινά. Επιπλέον, αν αναλογιστεί κανείς ότι κλειδί για την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή αποτελεί η καλή γνώση των πολιτών για τα κοινωνικά προβλήματα· το κεφάλαιο για τα κοινωνικά προβλήματα παρουσιάζει ως κοινωνικά προβλήματα τη φτώχεια, την ανεργία, τον καταναλωτισμό, τα τροχαία ατυχήματα και τον αθλητισμό και τη βία. Όμως, απουσιάζουν σημαντικά κοινωνικά προβλήματα όπως είναι οι εκπαιδευτικές ανισότητες, η πρόσβαση στις νέες τεχνολογίες, η υγεία, η στέγαση, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η μετανάστευση και οι αναδυόμενες ταυτότητες των πολιτών, κ.α. Επιπλέον, φαίνεται ότι τα κοινωνικά προβλήματα που εμπεριέχονται στο σχολικό εγχειρίδιο παρουσιάζονται με τέτοιο τρόπο, που δε συμβάλλουν στην κριτική κατανόηση των παραγόντων που ωθούν σε αυτά και τα αναπαράγουν.

Ωρολόγιο πρόγραμμα Γενικού Λυκείου

Στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται το ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων της Α΄ Τάξης του Γενικού Λυκείου στην Ελλάδα. Είναι φανερό ότι οι κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες δεν καταλαμβάνουν σημαντική θέση στο αναλυτικό πρόγραμμα και η διδασκαλία τους περιορίζεται σε λίγες ώρες την εβδομάδα στο πλαίσιο του μαθήματος της Πολιτικής Παιδείας. Αυτό είναι αποτέλεσμα της έμφασης που αποδίδεται διαχρονικά στις πανελλαδικές εξετάσεις και στην προετοιμασία των μαθητών για αυτές. Ωστόσο, είναι σημαντικό εδώ να αναφερθεί ότι τα γνωστικά αντικείμενα που σχετίζονται αμεσότερα με την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των νέων είναι ακόμη πιο υποβαθμισμένα στο Γενικό Λύκειο, σε σχέση με το Γυμνάσιο.

Πίνακα 3. Το ωρολόγιο πρόγραμμα της Α΄ τάξης του Γενικού Λυκείου

Γνωστικό Αντικείμενο	Α΄ Λυκείου
Ελληνική Γλώσσα	9
Θρησκευτικά	2
Ιστορία	2
Μαθηματικά	5
Αγγλικά	3
2 ^η Ξένη Γλώσσα	2
Φυσικές Επιστήμες	6
Φυσική Αγωγή	2
Πολιτική Παιδεία	2
Εφαρμογές Πληροφορικής	2
Σύνολο	35

Πηγή: Eurydice, 2024

Αντίστοιχα, στον Πίνακα 4 παρουσιάζεται η οργάνωση της Β΄ Τάξης του Γενικού Λυκείου.

Πίνακα 4. Το ωρολόγιο πρόγραμμα της Β΄ τάξης του Γενικού Λυκείου

Γνωστικό Αντικείμενο	Β΄ Λυκείου
Ελληνική Γλώσσα	6
Μαθηματικά	5
Φυσικές Επιστήμες	6
Εισαγωγή στις αρχές των Η/Υ	2
Ιστορία	2
Φιλοσοφία	2
Θρησκευτικά	2
Αγγλικά	2
2 ^η Ξένη Γλώσσα	1
Φυσική Αγωγή	2
Σύνολο	30
Προσανατολισμός Ανθρωπιστικών Σπουδών	
Αρχαία Ελληνική Γλώσσα και Γραμματεία Λατινικά	3
Προσανατολισμός Θετικών Σπουδών	
Φυσική	2
Μαθηματικά	3
Σύνολο	35

Πηγή: Eurydice, 2024

Η απουσία εκείνων των επιστημών που συνδέονται με την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή είναι πιο έντονη στη Β΄ Τάξη του Λυκείου. Το μάθημα γενικής παιδείας που συνδέεται με τον στόχο της πολιτειότητας είναι εκείνο της φιλοσοφίας. Παράλληλα, είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμη και ο προσανατολισμός των ανθρωπιστικών επιστημών δε συμπεριλαμβάνει κάποιο σχετικό μάθημα για την πολιτειότητα των μαθητών. Επιπλέον, από το πρόγραμμα απουσιάζει το μάθημα «Σύγχρονος Κόσμος: Πολίτης και Δημοκρατία». Όπως αναφερόταν στον πρόλογο του συγγράμματος «το διδακτικό αντικείμενο [...] καλύπτει δύο διδακτικές ώρες του Εβδομαδιαίου Ωρολογίου Προγράμματος Διδασκαλίας της Β΄ τάξης του Λυκείου και εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ιστορικής και κοινωνικής προσέγγισης του σύγχρονου κόσμου υπό την οπτική των κοινωνικών επιστημών». Σκοπός του μαθήματος ήταν ο κριτικός στοχασμός και ο διάλογος σχετικά με μία σειρά επίκαιρων κοινωνικών και πολιτικών ζητημάτων. Οι θεματικές ενότητες ήταν ένδεκα

(11) και ήταν οι εξής: 1. Δημοκρατία, 2. Πολίτης και Δικαιώματα, 3. Ευρωπαϊκή Ένωση, 4. Πληθυσμός, 5. Ταυτότητες, 6. Παγκοσμιοποίηση, 7. Μετανάστευση, 8. Φτώχεια και Ανεργία, 9. Κοινωνικά Κινήματα, 10. Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης και 11. Δίκαιο και Παραβατικότητα (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2018, σ. 8).

Στον Πίνακα 5, παρουσιάζεται και η οργάνωση της Γ΄ Τάξης του Γενικού Λυκείου. Στη Γ΄ Τάξη είναι ακόμη πιο έντονη η υποβάθμιση της θέσης των ανθρωπιστικών, πολιτικών και κοινωνικών επιστημών. Στον Πίνακα 5 είναι ακόμη πιο εμφανής η υποβάθμιση των κοινωνικών, πολιτικών και ανθρωπιστικών επιστημών ακόμη στον προσανατολισμό ανθρωπιστικών επιστημών. Να σημειωθεί ότι σύμφωνα με επίσημα στοιχεία του Υπουργείου Παιδείας ένα μεγάλο ποσοστό των μαθητών εισάγονται σε πανεπιστημιακά Τμήματα που εντάσσονται στις Κοινωνικές, Ανθρωπιστικές και Πολιτικές Επιστήμες¹ δίχως την απαραίτητη εξοικείωση με τα εν λόγω επιστημονικά πεδία και αντικείμενα.

---

¹ Για περισσότερες πληροφορίες ανατρέξτε στην επίσημη ιστοσελίδα του Υπουργείου Παιδείας, Θρησκευμάτων και Αθλητισμού και στο πεδίο εξετάσεις - <https://www.minedu.gov.gr/geniko-lykeio-m/anakoinwseis-gel?start=20>

Πίνακα 5. Το ωρολόγιο πρόγραμμα της Γ΄ τάξης του Γενικού Λυκείου

Γνωστικό Αντικείμενο	Γ΄ Λυκείου
Θρησκευτικά	1
Νεοελληνική Γλώσσα και Λογοτεχνία	6
Ιστορία	2
Μαθηματικά	2
Αγγλικά	2
Φυσική Αγωγή	3
Σύνολο	14
Προσανατολισμός Ανθρωπιστικών Σπουδών	
Αρχαία Ελληνικά	6
Ιστορία	6
Λατινικά	6
Σύνολο	18
Προσανατολισμός Θετικών Σπουδών και Σπουδών Υγείας	
Φυσική	6
Μαθηματικά	6
Χημεία	6
Σύνολο	18
Προσανατολισμός Σπουδών Οικονομίας και Πληροφορικής	
Μαθηματικά	6
Πληροφορική	6
Οικονομία	6
Σύνολο	18
Γενικό Σύνολο	32

Πηγή: Eurydice, 2024

Τα μαθησιακά αποτελέσματα της Πολιτικής Παιδείας στο Γενικό Λύκειο

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναδειχθούν τα μαθησιακά αποτελέσματα του μαθήματος της Πολιτικής Παιδείας της Α΄ Τάξης του Γενικού Λυκείου. Ο σκοπός του μαθήματος είναι να συμβάλλει στη διαμόρφωση ελεύθερων και δημοκρατικών πολιτών, ικανών να κατανοούν την έννοια της δημοκρατίας, να σέβονται και να υπερασπίζονται την ελευθερία έκφρασης της γνώμης. Επιπλέον, αποσκοπεί στο να κάνει τους/τις μαθητές/-τριες ικανούς/-ές:

- να αντιληφθούν τους βασικούς θεσμούς οργάνωσης της κοινωνίας και της πολιτείας,
- να κατανοήσουν πώς διαμορφώνονται και εκδηλώνονται οι διάφορες πολιτικές νοοτροπίες των ανθρώπων στη σύγχρονη κοινωνία, ώστε να αναπτύξουν ικανότητα ενσυναίσθησης, μετριοπάθεια και κριτική σκέψη,
- να αναπτύξουν ορθολογική πολιτική σκέψη, ώστε να μπορούν να συμμετέχουν ως ενεργοί δημοκρατικοί πολίτες στο τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο γίγνεσθαι.
- να αναγνωρίζουν και να υπερασπίζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα.
- να κατανοήσουν τη σημασία των αρχών της ακεραιότητας, της διαφάνειας και της λογοδοσίας και να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα ενίσχυσης των προσωπικών ηθικών αξιών τους και την ικανότητά τους να ενεργούν με βάση αυτές.
- να συλλογιστούν πώς ο/η καθένας/-μία μπορεί να ηγηθεί, να πρωτοστατήσει, να καινοτομήσει στην προσπάθεια για την επικράτηση των ηθικών αξιών για την προώθηση της ευημερίας όλων.
- να συνειδητοποιήσουν τη δυνατότητα του ανθρώπου να συνδιαμορφώνει τους θεσμούς ελεύθερα αλλά και υπεύθυνα.
- να διακρίνουν την εθνική πολιτική κοινότητα από την παγκόσμια κοινότητα.
- να εξηγούν τη λειτουργία της κοινωνικοποίησης και της πολιτικοποίησης.
- να κατανοήσουν τον ρόλο των ΜΜΕ και των ευρέων κοινωνικών δικτύων επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης.
- να αναγνωρίζουν τη διαδικασία λήψης αποφάσεων από το ατομικό μέχρι και το νομοθετικό επίπεδο.

- να κατανοήσουν τη σχέση πολιτεύματος - κράτους - πολιτικής κοινότητας.
- να χαρακτηρίζουν την οργάνωση της πολιτείας.
- να κατανοήσουν τη λογική της αειφόρου ανάπτυξης και της εταιρικής κοινωνικής ευθύνης (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2022γ, σσ. 4-6).

Το ΦΕΚ για το μάθημα της Πολιτικής Παιδείας του Γενικού Λυκείου

Διαφωτιστικό είναι και το σχετικό ΦΕΚ που αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο στην πολιτική κοινωνικοποίηση των μαθητών. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι:

ως σχολικό μάθημα αποσκοπεί στην εμπλοκή των μαθητών/-τριών σε διαδικασίες μέσω των οποίων θα αποκτήσουν γνώσεις, θα καλλιεργήσουν στάσεις και δεξιότητες, έτσι ώστε να γίνουν υπεύθυνοι, ενεργοί, δημοκρατικοί πολίτες, άνθρωποι με κριτική ικανότητα και δημιουργική δράση. Οι γνώσεις που θα αποκτήσουν στηρίζονται στον άξονα της σχέσης αλληλεπίδρασης και αλληλεξάρτησης αφενός μεταξύ ατόμου και κοινωνίας και αφετέρου μεταξύ ατόμου και επιμέρους κοινωνιών και της διεθνούς κοινότητας. Η καλλιέργεια αξιών και η υιοθέτηση νοοτροπιών και στάσεων σχετίζονται άμεσα με συμπεριφορές που αρμόζουν στη σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία και αφορούν την ενεργή, συμμετοχική, δημοκρατική κοινωνική συμπεριφορά με ατομική ευθύνη και κριτικό πνεύμα σε θέματα κοινωνικής συνοχής, ειρηνικής συνύπαρξης, συνεργασίας, αλληλεγγύης, ελευθερίας, ισότητας, κοινωνικής δικαιοσύνης και σεβασμού της ετερότητας (ΦΕΚ, 2023β, σ. 1831).

Επιπλέον, υποστηρίζεται ότι το μάθημα απαιτεί μια κριτική και συνθετική οπτική και προσέγγιση. Απαραίτητο είναι οι μαθητές να συμμετέχουν σε έναν ουσιαστικό διάλογο, με απώτερο στόχο τη διερευνητική και βιωματική μάθηση. Ο εκπαιδευτικός καλείται να υποβοηθά αυτή τη διαδικασία και να ενθαρρύνει και να υποκινεί τους μαθητές να συμμετέχουν ενεργά και να συνδέουν το σχολικό περιβάλλον και εμπειρίες με το ευρύτερο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο

(ΦΕΚ, 2023β). Αν και το μάθημα συνδέεται με την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή των μαθητών διδάσκεται μόνο δύο ώρες στο εβδομαδιαίο πρόγραμμα της Α΄ Τάξης του Λυκείου. Να σημειωθεί ότι το μάθημα αυτό διδάσκεται και για δύο ώρες κάθε εβδομάδα και στην επαγγελματική μη-υποχρεωτική εκπαίδευση. Να σημειωθεί, ότι όπως και στο Γυμνάσιο, έτσι και στο Λύκειο, το μάθημα αυτό μπορεί να ανατεθεί και σε φιλόλογους, με όποια ερωτηματικά προκύπτουν για την επίτευξη των μαθησιακών αποτελεσμάτων και τη βιωματική εμπειρία των μαθητών, σε ένα μάθημα ξένο για το γνωστικό αντικείμενο αυτής της ειδικότητας εκπαιδευτικών.

Το σχολικό σύγγραμμα της Πολιτικής Παιδείας του Γενικού Λυκείου

Το περιεχόμενο του συγγράμματος για το εν λόγω μάθημα διαρθρώνεται ως εξής:

Κεφάλαιο 1. Η κοινωνία, η πολιτεία και η οικονομία

Κεφάλαιο 2. Η κοινωνία

Κεφάλαιο 3. Θεσμοί και αξίες της ελληνικής κοινωνίας

Κεφάλαιο 4. Η οικονομία

Κεφάλαιο 5. Η Πολιτεία και η Πολιτική Κοινότητα

Κεφάλαιο 6. Κοινωνικοποίηση και Πολιτικοποίηση

Κεφάλαιο 7. Ο Ελεύθερος υπεύθυνος και ενεργός πολίτης

Κεφάλαιο 8. Η λήψη αποφάσεων

Κεφάλαιο 9. Αειφόρος ανάπτυξη

Κεφάλαιο 10. Επιχειρηματικότητα και καινοτομία

Κεφάλαιο 11. Το χρήμα και οι τράπεζες

Κεφάλαιο 12. Η μετανάστευση

Κεφάλαιο 13. Κοινωνικά Προβλήματα.

Στο σύγγραμμα περιγράφονται πολύ πιο αναλυτικά τα κοινωνικά προβλήματα από ότι παρουσιάζονταν στη Γ΄ Τάξη του Γυμνασίου. Ταυτόχρονα είναι έντονο και το ενδιαφέρον για την πολιτική κοινωνικοποίηση και ευρύτερα για την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή των μαθητών. Χαρακτηριστικά υποστηρίζεται ότι:

η συμμετοχή του πολίτη στα «κοινά» από τον Δήμο μέχρι την παγκόσμια κοινότητα αποτελεί μια πράξη ευθύνης. Ο πολίτης ενδιαφέρεται για το κοινό μέλλον, που είναι και δικό του μέλλον. Και αυτή η «μετοχή» στα κοινά προσφέρει μοναδική χαρά και πληρότητα. Είναι η χαρά της συνεύρεσης και της προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο. Με τη συμμετοχή στα κοινά αναπτύσσεται ο διάλογος, η συνεργασία, η εμπιστοσύνη, η συναίνεση κτλ. μεταξύ των πολιτών. Επιπλέον, ο πολίτης αναπτύσσει ικανότητες / δυνατότητες διάγνωσης και ιεράρχησης των κοινών αναγκών, αλλά και αξιολόγησης και επίλυσης των κοινών προβλημάτων. Τέλος, αντιλαμβάνεται ότι η συν-ύπαρξη απαιτεί αποφυγή των ακραίων θέσεων. Η συμμετοχή του πολίτη σε διάφορες τοπικές, πολιτιστικές, συνδικαλιστικές, κομματικές κτλ. ενώσεις δεν χρειάζεται να υπηρετεί τα στενά τοπικά, συνδικαλιστικά, κομματικά κτλ. συμφέροντα και να εμποδίζει την πρόοδο και το γενικό συμφέρον. Η συμμετοχή του πολίτη έχει νόημα όταν συνδυάζει αρμονικά το ατομικό συμφέρον και το υποτάσσει στο γενικότερο συμφέρον (Μάραντος & Θεριανός, 2014, σ. 64).

Τα μαθησιακά αποτελέσματα του μαθήματος της Φιλοσοφίας του Γενικού Λυκείου

Στη συνέχεια το ενδιαφέρον εστιάζεται στο μάθημα της Φιλοσοφίας Β΄ Τάξης του Γενικού Λυκείου. Στα μαθησιακά αποτελέσματα του εν λόγω μαθήματος είναι εμφανής η στόχευση προς την καλλιέργεια και προαγωγή της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής των νέων. Αναφέρεται λοιπόν ότι με το πέρας του μαθήματος οι μαθητές και μαθήτριες θα είναι σε θέση να:

- Να καλλιεργήσουν αυτοδύναμη κριτική και συνθετική σκέψη.
- Να αντιληφθούν τη χρησιμότητα της Φιλοσοφίας για την καθημερινή τους ζωή, ιδιαίτερα στη λήψη αποφάσεων που σχετίζονται με ηθικά διλήμματα και συγκρούσεις αξιών/καθηκόντων.

- Να προσεγγίσουν αναστοχαστικά τα μεγάλα ερωτήματα που διατυπώνει ο άνθρωπος για την ύπαρξή του και για το νόημά της και, προπάντων, να προσεγγίζουν κριτικά τις απαντήσεις που κατά καιρούς δίνονται σε αυτά.
- Να αποκτήσουν νοοτροπία αναστοχαζόμενων ανθρώπων, που μαθαίνουν πώς να μαθαίνουν, πώς να διερευνούν.
- Να αναγνωρίζουν διαχρονικές αξίες και να συνειδητοποιούν αρχές, ώστε να αποκτήσουν ενσυναίσθηση και συναίσθηση ευθύνης και να προετοιμαστούν έτσι για να ζήσουν ως ενεργοί και δημοκρατικοί πολίτες.
- Να λαμβάνουν αποφάσεις βασιζόμενοι/-ες σε επιστημονικά δεδομένα.
- Να συμμετέχουν σε δρώμενα και πρακτικές που παραπέμπουν στην ανάγκη ενεργοποίησης όλων για την αντιμετώπιση των μεγάλων προκλήσεων της εποχής που απασχολούν τις σύγχρονες κοινωνίες (κατασπατάληση φυσικών πόρων, μόλυνση, προσφυγιά, επιδημίες κ.ά.) (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, 2022δ, σσ. 4-5).

Το ΦΕΚ του μαθήματος της Φιλοσοφίας του Γενικού Λυκείου

Να σημειωθεί ότι όπως και στα μαθήματα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής και της Πολιτικής Παιδείας, το μάθημα μπορεί να ανατεθεί και σε φιλόλογους. Το μάθημα συνδέεται άμεσα την καλλιέργεια υπεύθυνων και δημοκρατικών πολιτών, καθώς θέτει ως προτεραιότητα τον διάλογο, τον κριτικό (ανά)στοχασμό και την κουλτούρα του διαλόγου. Επιπλέον, η διεξαγωγή του μαθήματος επικεντρώνεται στη βιωματική εμπειρία των μαθητών και στην υποκίνηση από τους εκπαιδευτικούς. Για τον σκοπό αυτό, αναφέρεται ρητά στο σχετικό ΦΕΚ ότι:

Οι μαθητές/-τριες, επεξεργαζόμενοι/-ες κείμενα με επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα, εξετάζουν διαφορετικές θέσεις, διερευνούν, επιχειρηματολογούν, εμπλέκονται στον σχεδιασμό, στην υλοποίηση και στην παρουσίαση της εκπαιδευτικής πρακτικής που προτείνεται. Μαθαίνουν να κατανοούν βαθύτερα τα φιλοσοφικά επιχειρήματα, αλλά

και τα σφάλματα, τις δυσκολίες για την υπέρβασή τους, τις προκαταλήψεις, τις αντιπαραθέσεις, αλλά και τα κοινωνικά, πολιτικά/ιδεολογικά κίνητρα των διανοητών, και να τα συγκρίνουν με τα δικά τους, διαμορφώνοντας και αναδιαμορφώνοντας τα πρότυπά τους. Με αυτόν τον τρόπο, στη συνείδησή τους δεν αποτυπώνεται απλώς και μόνο μια συλλογή από πληροφορίες και κρίσεις άλλων σχετικά με τη Φιλοσοφία, αλλά και δεξιότητες που ευνοούν την κριτική ανίχνευση μέσα από έναν δημιουργικό και γόνιμο διάλογο (ΦΕΚ, 2023γ, σ. 1776).

Το σχολικό εγχειρίδιο της Φιλοσοφίας του Γενικού Λυκείου

Το περιεχόμενο του μαθήματος «Αρχές Φιλοσοφίας» συναρθρώνεται με κεφάλαια που εστιάζουν στις αρχές και παραδόσεις του επιστημονικού πεδίου της φιλοσοφίας. Ωστόσο, υπάρχει ένα κεφάλαιο που εστιάζει αμιγώς σε ζητήματα δημοκρατικής και κοινωνικής συμμετοχής των μαθητών. Πιο συγκεκριμένα το κεφάλαιο 7 «Ορίζοντας το Δίκαιο» εμπεριέχει τις ενότητες: α) μορφές πολιτικής οργάνωσης των ανθρώπινων κοινωνιών, β) Κοινωνικό συμβόλαιο και δημοκρατικές πολιτείες και γ) δημοκρατικές αξίες στη θεωρία και τη πράξη. Σε αυτό το πλαίσιο, στο προοίμιο του κεφαλαίου 7, αναφέρεται η προβληματική του που συνοψίζεται ως εξής:

Μας φαίνεται αυτονόητο το ότι είμαστε πολίτες ενός σύγχρονου κράτους. Προτού καν ενηλικιωθούμε και αποκτήσουμε το δικαίωμα να ψηφίζουμε και να εκλέγουμε τους αντιπροσώπους μας από τους οποίους σχηματίζεται η κυβέρνηση της χώρας, μαθαίνουμε αρκετά πράγματα για τον τρόπο λειτουργίας του κράτους μας. Θεωρούμε προφανές ότι κάποια μέλη της κοινωνίας μας έχουν την εξουσία να παίρνουν και να εκτελούν σημαντικές αποφάσεις, που επηρεάζουν τη ζωή μας σε διάφορους τομείς. Υπάρχουν όμως ορισμένα βασικά ερωτήματα που δε θα αργήσουν να μας απασχολήσουν, για τη διερεύνηση των οποίων θα καταφύγουμε στη φιλοσοφική σκέψη: Γιατί οι άνθρωποι ζουν σε κράτη σαν το δικό μας; Ποιες μορφές οργάνωσης της κοινωνικής συμβίωσης είναι προτιμότερες

και γιατί; Ποιοι είναι οι κυριότεροι στόχοι της δημιουργίας θεσμών όπως η βουλή, η κυβέρνηση, τα δικαστήρια της χώρας; Από πού αντλούν την εξουσία τους αυτοί που κυβερνούν και γιατί οι υπόλοιποι πολίτες οφείλουν να σέβονται τις αποφάσεις τους και να τους υπακούουν; Ποιες είναι οι αξίες που πρέπει να προστατεύονται σε μια ευνομούμενη πολιτεία; (Βιρβιδάκης, κ. συν, 2015, σ. 168).

Το μάθημα της κοινωνιολογίας στο Γενικό Λύκειο

Στη Γ' τάξη του Γενικού Λυκείου δεν υπάρχουν μαθήματα ούτε γενικής παιδείας ούτε και προσανατολισμού πώς να συνδέονται άμεσα με την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή και την ιδιότητα του πολίτη. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι με τον Νόμο του 2019 «Συνέργειες Πανεπιστημίων και ΤΕΙ, πρόσβαση στη τριτοβάθμια εκπαίδευση, πειραματικά σχολεία, Γενικά αρχεία του Κράτους και άλλες διατάξεις», το μάθημα της κοινωνιολογίας εντάχθηκε στα πανελλαδικώς εξεταζόμενα μαθήματα των ομάδων προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Επιστημών και Σπουδών Οικονομίας και Πληροφορικής και διδασκόταν για δύο ώρες εβδομαδιαίως.

Το γεγονός αυτό από μόνο του θα έδινε τη δυνατότητα στους μαθητές να εμβαθύνουν στο αντικείμενο και να αναγνωρίσουν τη σημασία της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής. Το μάθημα της Κοινωνιολογίας της Γ' Τάξης του Γενικού Λυκείου εστίαζε στις μορφές οργάνωσης της κοινωνίας – με έμφαση στην ελληνική κοινωνία, στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και τον κοινωνικό έλεγχο, στη ελληνική οικογένεια και τις σύγχρονες μορφές της, στην εκπαίδευση και στον σημερινό ρόλο της στην κοινωνική και οικονομική αναπαραγωγή αλλά και τις κοινωνικές ανισότητες, σε ζητήματα απασχόλησης και ανεργίας σε θέματα που αφορούσαν την εξουσία, τα μέσα μαζικής επικοινωνίας/ενημέρωσης, την παραβατικότητα/εγκληματικότητα, την ετερότητα και διαπολιτισμικότητα (Κασιμάτη, κ. συν, 2018).

Το περιεχόμενο του μαθήματος ήταν τέτοιο που θεωρητικά εξασφάλιζε τη τριβή και ζύμωση των μαθητών με απαραίτητα ζητήματα για την κοινωνική και πολιτική τους συμμετοχή. Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι το μάθημα εξεταζόταν

πανελλαδικώς αυτόματα έθετε υπό αμφισβήτηση τη βιωματική εμπειρία των μαθητών. Όμως, το σημαντικότερο είναι ότι όπως σε πολλές περιπτώσεις στην ελληνική πραγματικότητα, έτσι και εδώ, δεν υπήρχε στρατηγικό σχέδιο από τις ηγεσίες του Υπουργείου Παιδείας. Πρώτα από όλα, δημιουργήθηκε πόλωση μεταξύ των εκπαιδευτικών και των εν δυνάμει εκπαιδευτικών δύο επιστημονικών πεδίων: α) κοινωνιολογία και β) λατινικά. Δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η εισαγωγή της κοινωνιολογίας συνοδεύτηκε από την εξαγωγή των λατινικών. Για περισσότερες πληροφορίες ο αναγνώστης της παρούσας εργασίας μπορεί να ανατρέξει στη μελέτη του Γουβιά (2018) για τη διαμάχη μεταξύ κοινωνιολογίας και λατινικών στο σχολείο, αλλά σε δελτία τύπου των συλλόγων φιλολόγων και κοινωνιολογών².

Βέβαια τα προβλήματα δεν περιορίζονταν μονάχα στους εκπαιδευτικούς και στα επιστημονικά πεδία αλλά και στους εξεταζομένους μαθητές. Πιο συγκεκριμένα, η επιστημονική επιτροπή της Βουλής των Ελλήνων είχε θέσει στη συζήτηση το πρόβλημα του συγγράμματος της Κοινωνιολογίας, το οποίο δεν είχε τις κατάλληλες προδιαγραφές για ένα μάθημα εξεταζόμενο πανελλαδικώς, αλλά και το γεγονός ότι τα Λατινικά δεν έπρεπε να παραμεριστούν αλλά να ενταχθούν μαζί με τα αρχαία ελληνικά σε ένα μάθημα κλασικών σπουδών, ώστε να προετοιμαστούν κατάλληλα οι μαθητές που επιθυμούσαν την εισαγωγή τους σε ένα φιλολογικό τμήμα (Βουλή των Ελλήνων, 2019).

Σε συνέχεια των παρεμβάσεων που χαρακτηρίζονται από έλλειψη στρατηγικού σχεδιασμού και διέπουν τις εκπαιδευτικές πολιτικές στην Ελλάδα, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας προχώρησε στην επανεισαγωγή των λατινικών στα εξεταζόμενα πανελλαδικώς μαθημάτων και στην εξαγωγή από αυτά, του μαθήματος της κοινωνιολογίας. Ειδικότερα, κατά τη νομοθετική εργασία για τη ψήφιση του Νόμου «Αναβάθμιση του Σχολείου και άλλες διατάξεις» εισακούστηκαν από τους βουλευτές τόσο της Νέας Δημοκρατίας όσο και του ΣΥΡΙΖΑ ανέρμοστες εκφράσεις για δύο διακριτά και εξίσου σημαντικά επιστημονικά πεδία, εκφράσεις και δηλώσεις που χαρακτηρίζονταν από τις δικές τους ιδεολογίες και λαϊκισμούς, τοποθετώντας ταμπέλες περί αριστερών και δεξιών μαθημάτων³.

---

² <https://www.iefimerida.gr/news/441688/orgi-filologon-gia-tin-katargisi-ton-latinikon-syllegoyn-yvografes> & <https://www.esos.gr/arthra/67881/diamartyria-koinoniologon-gia-tin-katargisi-tis-koinoniologias>

³ Για περισσότερες πληροφορίες, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα Πρακτικά της Βουλής ΙΗ΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ) Α' Σύνοδος ΠΝΕ -

Ωστόσο, η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας δεν έμεινε μόνο στην κατάργηση της κοινωνιολογίας, από το πρόγραμμα σπουδών καταργήθηκαν και τα καλλιτεχνικά. Όμως, αυτή η αλλαγή δεν αφορούσε μόνο την εδραίωση των κλασικών σπουδών, όπως ευαγγελίστηκε η ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας και ιδιαίτερα των λατινικών που είναι και η βάση για την εκμάθηση πολλών ευρωπαϊκών γλώσσων (έγινε συστηματική αναφορά, κατά τη νομοθετική εργασία στην ανάγκη εκμάθησης ξένων γλωσσών από τους έλληνες μαθητές), αλλά σε ένα ευρύτερο σχέδιο αναμόρφωσης του συστήματος εκπαίδευσης και κατάρτισης και της αποστολής του. Πιο συγκεκριμένα, στη συζήτηση στη Βουλή των Ελλήνων για τη ψήφιση του άνωθεν νομοσχεδίου, η τότε Υπουργός Παιδείας Νίκη Κεραμέως αναφέρθηκε επιτακτικά στην ανάγκη μεταρρύθμισης και αναβάθμισης του συστήματος εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Επικεντρώθηκε δε, στα αποτελέσματα του διαγωνισμού PISA και στις πολύ χαμηλές επιδόσεις των ελλήνων μαθητών, αλλά και στην ανάγκη να καλλιεργεί το σχολείο μία σειρά δεξιοτήτων: α) ήπιες δεξιότητες, β) δεξιότητες ζωής, γ) οριζόντιες δεξιότητες, δ) ψηφιακές δεξιότητες⁴. Αυτή η εδραίωση και παγίωση της συζήτησης για τις δεξιότητες ακολουθεί τις τάσεις που χαρακτηρίζουν τις εκπαιδευτικές πολιτικές σήμερα για την ευέλικτη προσαρμογή των υποκειμένων και την ανθεκτικότητά τους, παραβλέποντας έτσι, τον ανθρωπιστικό ρόλο και αποστολή της εκπαίδευσης. Η συζήτηση αυτή μάλιστα θα μπορούσε να αποτελέσει και ένα παράδειγμα αυτού του αντιφατικού διπόλου που περιέγραψε ο Apple (2002) μεταξύ συντηρητισμού (κλασικές σπουδές) και εκσυγχρονισμού (δεξιότητες) και το οποίο χαρακτηρίζει πολλές κυβερνήσεις με νεοφιλελεύθερη και συνάμα συντηρητική ατζέντα, με αρνητικές συνέπειες στο περιεχόμενο και την αποστολή της εκπαίδευσης.

Στη συνέχεια ο πίνακας 6 παρουσιάζει τη θέση των κοινωνικών επιστημών στην υποχρεωτική δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ευρώπη. Ειδικότερα, εστιάζοντας στις κοινωνικές επιστήμες, η Ελλάδα απέχει σε μεγάλο βαθμό από τον χρόνο που προτείνει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη διδασκαλία των κοινωνικών επιστημών στη δευτεροβάθμια υποχρεωτική εκπαίδευση. Τα στοιχεία που προέρχονται από το δίκτυο Ευρυδίκη είναι ενδεικτικά:

<https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Synedriaseis-Olomeleias?sessionRecord=7d78f0e4-9d7f-46aa-befe-abd5017a03a1>

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα Πρακτικά της Βουλής ΙΗ' ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ) Α' Σύνοδος ΠΝΕ(σελ 1171-1174) - <https://www.hellenicparliament.gr/Praktika/Synedriaseis-Olomeleias?sessionRecord=7d78f0e4-9d7f-46aa-befe-abd5017a03a1>

Πίνακας 6. Η αναλογία (%) των κοινωνικών επιστημών στα προγράμματα σπουδών της δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης

Βέλγιο	11,6
Βουλγαρία	12,5
Τσεχία	9
Δανία	8,3
Γερμανία	11,9
Εσθονία	10,6
Ιρλανδία	7,3
Ελλάδα	8,9
Ισπανία	9,9
Γαλλία	12,5
Κροατία	15,3
Ιταλία	4,2
Κύπρος	6,1
Λετονία	14,9
Λιθουανία	14,2
Λουξεμβούργο	11,7
Ουγγαρία	10,3
Μάλτα	8,3
Αυστρία	10,5
Πολωνία	13,2
Πορτογαλία	12
Ρουμανία	11,9
Σλοβενία	15
Σλοβακία	10,9
Φινλανδία	9,4
Σουηδία	13,5
Νορβηγία	9,5

Πηγή: Eurydice, 2023

Οι κοινωνικές επιστήμες θεωρούνται ως ένα από τα σημαντικότερα μαθήματα για την ανάπτυξη των νέων και την κατάλληλη προετοιμασία τους για την κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή. Παρολαυτά, όπως υποστηρίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2023), διδάσκεται πολύ λιγότερο και άρα τους αποδίδεται λιγότερη σημασία και βαρύτητα στα προγράμματα σπουδών των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών. Στον Πίνακα 6, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή υπολόγισε αναλογικά τον χρόνο που θα έπρεπε να διδάσκονται οι κοινωνικές επιστήμες στο πρόγραμμα σπουδών της δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το ποσοστό που προτείνεται απέχει σε μεγάλο βαθμό από τον χρόνο που διδάσκονται οι κοινωνικές επιστήμες στο Γυμνάσιο. Να θυμηθούμε στο σημείο αυτό ότι σχετικά μαθήματα δε διδάσκονται σε όλες τις τάξεις της δευτεροβάθμιας υποχρεωτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, και όταν διδάσκονται, η διδασκαλία τους δε ξεπερνά τις τρεις ώρες εβδομαδιαίως. Βέβαια, με έντεχνο τρόπο, η Ελλάδα σε αυτή έχει ταξινομήσει και άλλα μαθήματα στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, όπως για παράδειγμα η

ιστορία και η γεωγραφία. Επομένως, έστω και αν μπορεί να φαίνεται ότι είναι κοντά στον προτεινόμενο χρόνο που θα πρέπει να αφιερώνεται στις κοινωνικές επιστήμες, στην πραγματικότητα απέχει παρασάγγας από αυτόν (European Commission, 2023). Μπορεί να γίνει αντιληπτό ότι τα δεδομένα είναι ακόμη πιο αποθαρρυντικά για το Λύκειο.

Με βάση λοιπόν, όλα τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποια συγκεκριμένα και σημαντικά συμπεράσματα:

- Οι κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εδραίωση της ιδιότητας του πολίτη.
- Στην περίπτωση της Ελλάδας τόσο στο Γυμνάσιο όσο και στο Λύκειο ο χρόνος που αφιερώνεται για αυτές είναι περιορισμένος.
- Το εκπαιδευτικό υλικό αν και αναφέρεται στη σημασία της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής δεν καταπιάνεται ενδελεχώς με σημαντικά τρέχοντα κοινωνικά προβλήματα.
- Τα μαθησιακά αποτελέσματα που συνοδεύουν αυτά τα μαθήματα είναι αρκετά φιλόδοξα, όπως και το γεγονός πως προβάλλεται η βιωματική εμπειρία των μαθητών. Ωστόσο, δημιουργούνται εύλογες απορίες, σχετικά αν αυτό είναι πιθανό να συμβεί εξαιτίας του περιορισμένου χρόνου που προσφέρεται για τα μαθήματα αυτά, και της τάσης της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης να αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στις πανελλαδικές εξετάσεις. Επιπλέον, ερωτηματικά προκύπτουν και από τις αναθέσεις αυτών των μαθημάτων σε εκπαιδευτικούς, με περιορισμένη εμπειρία στη διδασκαλία αυτών των μαθημάτων και γνωστικά αντικείμενα που δεν είναι συγγενή με τα μαθήματα αυτά. Να σημειωθεί ότι τέτοιες επιλογές δεν είναι διαδεδομένες σε άλλα μαθήματα που εντάσσονται στα αναλυτικά προγράμματα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.
- Τα μαθήματα αυτά πολλές φορές συνοδεύονται από ιδεοληψίες των κυβερνήσεων δίχως ένα σχέδιο για αυτά.
- Οι κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, αν και πιο επίκαιρες από ποτέ (αν ανατρέξουμε και στο πλαίσιο/συγκείμενο που παρουσιάζεται στην πρώτη ενότητα αυτού του κεφαλαίου) παραβλέπονται και έμφαση αποδίδεται στην εργαλειακή διάσταση της εκπαίδευσης και ειδικότερα στις δεξιότητες.

Συζήτηση - Συμπεράσματα

Όσοι ασχολούνται με θέματα της εκπαίδευσης έρχονται όλο και πιο συχνά σε επαφή με την έννοια της ποιότητας της εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση τείνει να συνδέεται όλο και περισσότερο με τις εφήμερες ανάγκες της αγοράς εργασίας. Ταυτόχρονα, όλο και πιο έντονα διεισδύουν οι αρχές και τα πρότυπα της ελεύθερης αγοράς. Σε αυτό το πλαίσιο, έστω και αν διαχρονικά ο θεσμός της εκπαίδευσης συνδέεται με την κοινωνικοποίηση, την κοινωνική συνοχή και την οικονομική ανάπτυξη· παρατηρείται όλο και μεγαλύτερη έμφαση στην οικονομική ανάπτυξη. Ταυτόχρονα, δείκτες επίδοσης και πρότυπα προωθούν τη μεταλλαγή της αποστολής της εκπαίδευσης και τον περιορισμό του ενδιαφέροντος για την πολιτική κοινωνικοποίηση των υποκειμένων. Το ενδιαφέρον στρέφεται στις δεξιότητες. Τα υποκείμενα δεν θεωρούνται πλέον κοινωνικά ή πολιτικά υποκείμενα αλλά οικονομικά υποκείμενα. Υποκείμενα αυτόνομα και ορθολογικά που με δική τους ευθύνη καταλήγουν σε συγκεκριμένες επιλογές στον στίβο της οικονομίας. Τα υποκείμενα αυτά γίνονται όλο και πιο ατομοκεντρικά, ανταγωνιστικά και εγωιστικά, ως μέσω επιβίωσης σε μία μεταβαλλόμενη και απαιτητική οικονομική σφαίρα.

Όμως, έστω και αν το ενδιαφέρον στρέφεται στην ποιότητα της εκπαίδευσης, η συζήτηση για την ποιότητα της δημοκρατίας είναι περιορισμένη. Τα επίπεδα εμπιστοσύνης στις κυβερνήσεις διαρκώς περιορίζονται. Η συμμετοχή στα κοινά και η συμμετοχή στην πολιτική σταδιακά υποβαθμίζεται. Σε έναν κόσμο γεμάτο από ανισότητες, αδικίες, προκαταλήψεις και στον οποίο κίνδυνοι όπως είναι ο ρατσισμός, η μισαλλοδοξία ακόμη και ο πόλεμος επιστρέφουν δυναμικά, οι πολίτες της θεωρητικά πιο δημοκρατικής Ηπείρου στον κόσμο απέχουν, έστω συνειδητά από τις περισσότερες κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Στην Ελλάδα τα πράγματα είναι ακόμη περισσότερο δυσοίωνα. Η πλειονότητα του πληθυσμού λόγω και της βαθιάς και μεγάλης σε διάρκεια οικονομικής κρίσης, η οποία πήρε και τη μορφή ανθρωπιστικής κρίσης έπαψαν να ενδιαφέροντα για την πολιτική. Στάθηκαν περισσότερο στη διασφάλιση της θέσης τους και όχι στην ανατροπή των κοινωνικών/οικονομικών και πολιτικών προβλημάτων. Η συλλογικότητα έδωσε τη θέση της σε μία έντονη εξατομίκευση της ευθύνης και της ζωής γενικότερα. Αυτή η μετάβαση συνδυάστηκε με έντονα φαινόμενα αποχής και δυσπιστίας της ελληνικής κοινωνίας από την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή.

Αυτή η αποχή και η δυσπιστία αποτελούν ένα βασικό χαρακτηριστικό του φαινομένου της μεταδημοκρατίας. Φαίνεται ότι ζούμε σε μία δημοκρατική κοινωνία αλλά στην πραγματικότητα συμβαίνει κάτι τέτοιο; Πως μπορεί να θεωρηθεί μία κοινωνία δημοκρατική όταν απέχει; Πως μία κυβέρνηση μπορεί να θεωρηθεί ότι εκπροσωπεί μία κοινωνία όταν εκλέγεται από μία μικρή μερίδα της κοινωνίας; Πως διακρατικοί οργανισμοί όπως η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να ασκήσει επιρροή και να κατευθύνει πολιτικές όταν και αυτή δεν εκπροσωπεί το σύνολο των ευρωπαϊκών κοινωνιών; Η αποχή είναι μία επιλογή; Μπορεί να έχει τον χαρακτήρα της άρνησης, της σύγκρουσης, της έλλειψης ενδιαφέροντος ή ακόμα και της μη ορθής ενημέρωσης. Όμως, σε κάθε περίπτωση είναι καταδικαστική για τη δημοκρατία ως έννοια, ως αγαθό και ως συλλογικό κεκτημένο.

Σε αυτή την κοινωνία του θεάματος, του lifestyle απουσιάζουν οι μεγάλες ηγέτες. Απουσιάζει όμως κυρίως το πολιτικό όραμα. Απουσιάζει ο ανθρωπιστικός ρόλος της δημοκρατίας. Οι κυβερνήσεις δεν αντιμάχονται για τις ιδέες και τα ιδανικά τους. Οι πολιτικοί δεν ενδιαφέρονται για τις πολιτικές τους αλλά την εικόνα τους, για την ατάκα που θα διατυπώσουν, για το χειροκρότημα που θα αποσπάσουν από μία μερίδα φανατικών οπαδών τους. Ταυτόχρονα, τη θέση της επιστήμης καταλαμβάνουν πλέον τα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα ψηφιακά εργαλεία. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης προβάλλουν συγκεκριμένα θέματα, διατυπώνουν συγκεκριμένες θέσεις, αποφεύγουν τον πραγματικό διάλογο και φθάνουν πολλές φορές ακόμη και στην προπαγάνδα. Το διαδίκτυο συμβάλλει προς αυτή την κατεύθυνση. Από την άλλη πλευρά, ασκείται και αντιπολίτευση. Οι άνθρωποι εκφράζουν τη δυσαρέσκεια τους πολλές φορές με ατάκες και ψηφιακό υλικό από πλατφόρμες, αναδεικνύοντας για ακόμη μία φορά την ένταση της μετάβασης από την συλλογικότητα στην ατομικότητα, και την υποβάθμιση του δημοκρατικού διαλόγου και της ανταλλαγής απόψεων.

Ταυτόχρονα, τα μέσα προβάλλουν περισσότερο τις ζωές και τις ιδέες των ισχυρών. Στην εποχή της μεταδημοκρατίας δεν είναι μόνο ο έλεγχος που ασκούν οι ισχυροί στις πολιτικές, αλλά και το γεγονός ότι είναι περισσότερο αναγνωρίσιμοι από τους πολιτικούς ηγέτες. Στις μέρες μας, ισχυροί παράγοντες του κόσμου των επιχειρήσεων τείνουν να έχει μεγαλύτερη δημοτικότητα από πολλούς πολιτικούς ηγέτες ακόμη και ισχυρών κρατών.

Τέλος, οι νέοι-ες που αποτελούν το μέλλον των δημοκρατικών κοινωνιών είναι αυτή που παρουσιάζουν τα υψηλότερα ποσοστά δυσαρέσκειας και αποχής από το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα. Το γεγονός αυτό είναι φανερό, αν ληφθούν υπόψη τα ποσοστά συμμετοχής στις τελευταίες ευρωεκλογές. Στη περίπτωση της Ελλάδας, το φαινόμενο της αποχής και της δυσαρέσκειας των νέων είναι ακόμη πιο έντονο.

Όλα τα παραπάνω είναι βασικά χαρακτηριστικά της λεγόμενης μεταδημοκρατίας, η οποία συνδέεται με τον περιορισμό της ποιότητας της ίδιας της δημοκρατίας. Είναι ενδιαφέρον ότι τόσο σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και σε εθνικό επίπεδο, η καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη προβάλλεται ως προτεραιότητα των κυβερνήσεων και των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης. Στην πραγματικότητα όμως οι κυβερνήσεις και οι εκπαιδευτικές πολιτικές απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τις αξίες που διέπουν τη δημοκρατία και την καλλιέργεια της ιδιότητας του πολίτη. Ειδικότερα του ενεργού κοινωνικά και πολιτικά πολίτη. Το γιατί συμβαίνει αυτό είναι ενδιαφέρον. Για κάποιους μπορεί να αποτελεί ένα ευρύτερο σχέδιο για τη φήμωση των ανθρώπων και της δημοκρατίας. Στην πραγματικότητα όμως, είναι αποτέλεσμα των πολιτικών που εφαρμόζονται. Πολιτικών που χαράσσονται για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της αγοράς. Με τον τρόπο αυτό, ο τρόπος ζωής των υποκείμενων αλλάζει, γίνεται περισσότερο επισφαλής. Ταυτόχρονα, η επισφάλεια οδηγεί σε στρατηγικές που να διασφαλίζουν την επιβίωση. Έτσι οι άνθρωποι απομακρύνονται, γίνονται ανταγωνιστικοί και είτε δε βλέπουν την πολιτική και κοινωνική συμμετοχή ως μέσω ανατροπής είτε τη βλέπουν καιροσκοπικά και συμφεροντολογικά. Επομένως, αναπαράγεται η μεταδημοκρατία, η οποία επιδιώκει τη συμμετοχή των ολίγων για να αναπαράγει με τον τρόπο αυτό τα συμφέροντα της ελεύθερης αγοράς.

Οι κυβερνήσεις και οι εκπαιδευτικές πολιτικές θα μπορούσαν να ανατρέψουν την κατάσταση αυτή. Οι ανθρωπιστικές, οι πολιτικές και οι κοινωνικές επιστήμες μπορούν να αφυπνίσουν την κοινωνική και πολιτική συνείδηση των πολιτών. Ειδικά οι νέοι μέσα από την εξοικείωση και εμπάθυση με τα οφέλη της κοινωνικής και πολιτικής συμμετοχής θα μπορούσαν να είναι πιο ενεργοί πολίτες, με ιδιότητες όπως είναι η κριτική σκέψη, η αντίληψη, η αλληλεγγύη, η αναζήτηση και η ενσυναίσθηση. Όμως, οι επιστήμες αυτές χάνουν όλο και περισσότερο τη θέση στο πρόγραμμα σπουδών της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς τα συστήματα

εκπαίδευσης και κατάρτισης συνδέονται όλο και περισσότερο με τις ανάγκες της αγοράς και της οικονομίας.

Στην περίπτωση της Ελλάδος που αποτέλεσε και το επίκεντρο του ενδιαφέροντος της παρούσας εργασίας, οι κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες διαρκώς υποβαθμίζονται. Δεν υποβαθμίζονται μονάχα σε επίπεδο δόμησης του προγράμματος σπουδών αλλά και σε μικρο-επίπεδο. Στο επίπεδο δηλαδή της σχολικής μονάδας και της τάξης. Δεν είναι τυχαίο ότι τα μαθήματα μπορούν, τα οποία είναι ήδη υποβαθμισμένα, μπορούν να ανατεθούν και σε ειδικότητες με ελάχιστη έως καθόλου εξειδίκευση με τα θέματα αυτά ή ακόμα και με το γεγονός ότι τα μαθήματα αυτά φαντάζουν ως διάλλειμα από τις ασφυκτικές πιέσεις ενός συστήματος που επικεντρώνεται μονότονα στις πανελλαδικές εξετάσεις. Άλλωστε, από την εμπειρία των περισσότερων, τα μαθήματα αυτά πολλές φορές προσφέρονται για να αναπληρωθούν και ώρες των πανελλαδικά εξεταζόμενων μαθημάτων, όταν ο χρόνος δεν επαρκεί για την κάλυψη της ύλης που ορίζεται από το αναλυτικό πρόγραμμα. Αυτή όμως η υποβάθμιση έχει πολύ σημαντικές συνέπειες για τους μαθητές, για τους νέους, για την πολιτική και κοινωνική τους συμμετοχή και τελικά για την ποιότητα της δημοκρατίας στην Ελλάδα και την διεκδίκηση των ανθρώπινων, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που αποτελούν τη πεμπτούσια της ιδιότητας του πολίτη.

Επιστρέφοντας στα ερευνητικά ερωτήματα που έχουν τεθεί μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες υποβαθμίζονται στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι ώρες που διδάσκονται είναι ιδιαίτερα περιορισμένες, στην περίπτωση της υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης είναι πολύ λιγότερες από τις προτεινόμενες από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, και ταυτόχρονα όπως ειπώθηκε μπορούν όταν προκύπτουν κενά να διδαχθούν από εκπαιδευτικούς με περιορισμένη ή και καθόλου εξειδίκευση στα θέματα αυτά.

Όσον αφορά το δεύτερο ερευνητικό ερώτημα της εργασίας που αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο τα μαθήματα προσεγγίζονται είναι θετικό το γεγονός ότι ρητορικά προβάλλεται η βιωματική εμπειρία των μαθητών. Στην πραγματικότητα όμως, τα μαθήματα αυτά διδάσκονται τόσες λίγες ώρες όπου είναι αδύνατον να επιτευχθούν τα μαθησιακά αποτελέσματα που είναι πράγματι φιλόδοξα και να διασφαλιστεί η βιωματική εμπειρία των μαθητών.

Σχετικά με το τρίτο ερευνητικό ερώτημα, τα μαθησιακά αποτελέσματα είναι φιλόδοξα, αλλά το περιεχόμενο των μαθημάτων είναι τέτοιο που δε διασφαλίζει την κοινωνική και πολιτική συμμετοχή των μαθητών. Πιο συγκεκριμένα, το περιεχόμενο των συγγραμμάτων δε συμβαδίζει με κοινωνικά προβλήματα της σημερινής εποχής. Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις τα κοινωνικά προβλήματα γίνονται αντιληπτά με πολύ γενικό και επιφανειακό τρόπο, δίχως να επιδιώκεται η εμπάθυνση. Ενδεικτικό παράδειγμα, τα μαθήματα για τη φτώχεια, όπου τόσο στο Γυμνάσιο όσο και στο Λύκειο δε συζητούν τους πραγματικούς λόγους και τα αίτια που ωθούν στη φτώχεια και στις κοινωνικές ανισότητες.

Τέλος, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι τα μαθήματα που εντάσσονται στις κοινωνικές, πολιτικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, πολλές φορές έρχονται αντιμέτωπα με τις ιδεοληψίες των πολιτικών κομμάτων. Χαρακτηριστικά, το μάθημα της κοινωνιολογίας και των λατινικών που οδήγησαν σε σημαντικές πολιτικές αντιπαραθέσεις για το ποιο μάθημα είναι «αριστερό» και ποιο μάθημα είναι «δεξιό», ενώ οδήγησε και σε σύγκρουση και πόλωση μεταξύ κοινωνιολογιών και φιλολόγων της λατινικής γλώσσας.

Η παρούσα εργασία δεν επιδιώκει να οδηγήσει σε γενικευμένα συμπεράσματα. Άλλωστε και η φύση της έρευνας δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο. Ωστόσο, επιδιώκει να αναδείξει ένα σημαντικό πρόβλημα, παρά τους περιορισμούς που θέτει η φύση της έρευνας και του δείγματος της. Σε αυτό το πλαίσιο, ως προτάσεις μελλοντικής έρευνας, η παρούσα εργασία τονίζει τη σημασία συστηματικής μελέτης του προγράμματος σπουδών και των αναλυτικών προγραμμάτων και της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, τη διεξαγωγή συνεντεύξεων με εκπαιδευτικούς που διδάσκουν τα μαθήματα αυτά, διευθυντές εκπαίδευσης και στελέχη του Υπουργείου Παιδείας. Χρήσιμες θα ήταν και οι αντιλήψεις της ακαδημαϊκής κοινότητας και ειδικά του διδακτικού προσωπικού Τμημάτων που εντάσσονται σε αυτές τις επιστήμες, και στα οποία εισάγονται πολλοί φοιτητές σε ετήσια βάση, δίχως τις απαραίτητες γνώσεις πάνω στο επιστημονικό πεδίο. Τέλος, σε επίπεδο πολιτικής και ειδικά εκπαιδευτικής πολιτικής προτείνεται η αναβάθμιση των επιστημών αυτών στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ο εμπλουτισμός του εκπαιδευτικού υλικού, η βιωματική εμπειρία των μαθητών και η πρόσληψη εξειδικευμένου διδακτικού προσωπικού. Άλλωστε, οι ήπιες δεξιότητες που προβάλλονται σήμερα είναι κυρίως κοινωνικοσυναισθηματικές και στηρίζονται στις επιστήμες που υποβαθμίζονται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Apple, M. (2001). Εκσυγχρονισμός και συντηρητισμός στην εκπαίδευση (μτφρ. Μαρία Δεληγιάννη). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Beck, U. (2015). *Κοινωνία της Διακινδύνευσης. Καθ'οδόν προς μια άλλη Νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική.
- Bowen, G. (2009). Document Analysis as a Qualitative Research Method. *Qualitative Research Journal* , 9, σσ. 27-40.
- CEDEFOP. (2008). *Terminology of European Education and Training Policy*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- χ.χ. *Citizenship and Participation EU-CoE Youth partnership Policy Sheet* StrasbourgThe Council of Europe
- Cohen, L., & Manion, L. (1997). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Αθήνα: Έκφραση.
- Council of Europe. (x.x.). *COMPASS Manual for Human Rights Education with Young people*. Ανάκτηση από Citizenship and Participation: <https://www.coe.int/en/web/compass/citizenship-and-participation>
- Creswell, J. (2016). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας*. Αθήνα: Ίων.
- Dahl, R. (2001). Περί Δημοκρατίας (μτφρ. Βασίλης Κόρκας). Αθήνα: Ψυχογιός.
- European Commision. (2023β). *Recommended Annual in Europe Eurydice – Facts and Figures Instruction Time in Full-time Compulsory Education 2022/2023*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- European Commission. (2024β). *EU - Post Electoral Survery 2024. Factsheet Greece*. Luxembourg: European Commission.
- European Commission. (2023α). *Promoting Diversity and Inclusion in Schools in Europe Eurydice Report - Main Findings*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

- European Commission. (2023). *Recommended Annual Instruction Time in Full-time Compulsory Education in Europe*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Freedon, M. (2021). Φιλελευθερισμός μια πολύ σύντομη εισαγωγή (μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Garcia-Chitiva, M., P., d., & & Correa, J. C. (2023). Soft Skills Centrality in Graduate Studies Offerings. *Higher Education Studies* , 49 (6), σσ. 956-980.
- Giddens, A. (2001). Οι συνέπειες της νεωτερικότητας (μτφρ. Γιώργος Μερτίκας). Αθήνα: Κριτική.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. (Εισαγωγή & μτφρ. Δ. Μακρυνιώτη). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Goffman, E. (1951). Symbols of Class Status. *The British Journal of Sociology*, Vol. 2, No. 4, 294 – 304.
- Gougoulakis, P. (2015). New Public Management Regime and Quality in Higher Education. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας* (33), σσ. 91-113.
- Hall S., Held D. & McGrew A.(2003). Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, Κοινωνία, Πολιτική, Πολιτισμός (μτφρ. Θ. Τσακίρης & Β.Τσακίρης). Αθήνα: Σαββάλας.
- Hooghe, M., & Oser, J. (2015). *T.H. Marshall's Concept of Political and Social Citizenship in Public Opinion. The Dual Structure of Democratic Ideals in Europe*. Leuven: Centre of Citizenhip and Democracy - University of Leuven.
- Illeris, K. (2015). Ο τρόπος που μαθαίνουμε. Οι πολλαπλές διαστάσεις της μάθησης στην τυπική και άτυπη εκπαίδευση. (μτφρ. Ευφροσύνη Κωσταρά). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Mezirow, J. και Συνεργάτες (2006). Η Μετασχηματίζουσα Μάθηση (μτφρ. Γιώργος Κουλαουζίδης). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Nussbaum, M. C. (2013). *Όχι για το Κέρδος. Οι Ανθρωπιστικές Σπουδές Προάγουν τη Δημοκρατία*. Αθήνα: Κριτική.
- OECD. (2024). *OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions - 2024 Results. Building Trust in a Complex Policy Environment*. Paris: OECD Publishing.

- Phillips, L., & Jorgensen, M. (2009). *Ανάλυση Λόγου: Θεωρία και Μέθοδος*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Robson, C. (2007). *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές*. Αθήνα: Gutenberg.
- Tomlinson, M. (2017). Introduction: The political Economy of Graduate Employability. Στο M. T. Holmes, *Graduate Employability in Context, Theory, Research and Debate* (σσ. 1-40). London: Palgrave Macmillan.
- V-DEM Institute. (2024). *Democracy Report 2024: Democracy Winning and Losing at the Ballot*. Gothenburg: University of Gothenburg.
- World Bank. (2018). *Report 2018: Learning to Realize Education's Promise Report 2018: Learning to Realize Education's Promise*. Washington: International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Βουλή των Ελλήνων. (2019). *Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων «Συνέργειες Πανεπιστημίων και Τ.Ε.Ι., πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, πειραματικά σχολεία, Γενικά Αρχεία του Κράτους και λοιπές διατάξεις»*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Γκότοβος, Ε. Α. (2002). *Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δασκαλάκης, Δ. (2000). *Προλεγόμενα για την Εργασία και τις Εργασιακές Σχέσεις*. Αθήνα: Κομοτηνή: Σάκκουλα.
- Δημοκρατική διακυβέρνηση και ανθρώπινα δικαιώματα στην εκπαίδευση: η σχολική κοινότητα ως πεδίο ανάκτησης του δημόσιου χώρου²⁰²¹*Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση 2739-60*
- Δοξιάδης, Κ. (2021). *Νεοφιλελευθερισμός και νεότερη εξουσία. Καπιταλισμός, βιοπολιτική, ακροδεξιά*. Αθήνα: Νήσος
- Δραγώνα, Θ.(2007). Έλληνες έφηβοι και εθνικός εαυτός: Ανάμεσα στην ανατροπή και την εξασφάλιση του οικείου (σσ. 99-124) Στο Πολιτική Κοινωνία Πολίτες Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Δουργκούνας, Γ. (2022). *Η Εκπαιδευτική Πολιτική για τη Δια Βίου Μάθηση. Εξευρωπαϊσμός και Αναπαραγωγή Κοινωνικών Ανισοτήτων*. Αθήνα : Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Δραγώνα, Θ., & Φραγκουδάκη, Α. (1997). Εισαγωγή. Στο Α. & Φραγκουδάκη, *Τι Ειν' η Πατρίδα Μας. Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2018). *Ενεργοποίηση, σύνδεση και ενίσχυση των νέων: νέα στρατηγική της ΕΕ για τη νεολαία*. Λουξεμβούργο: Ευρωπαϊκή Επιτροπή.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2022). *Πρόοδος πριν την Υλοποίηση του Ευρωπαϊκού Χώρου Εκπαίδευσης. Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών*. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- Ζαμπέτα, Ε. (2021). Δημοκρατική Διακυβέρνηση και Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Εκπαίδευση: η σχολική κοινότητα ως πεδίο ανάκτησης του δημόσιου χώρου Στο Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση (σ.σ. 39-60).
- Ηλίου, Μ. (1988). Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική. Αθήνα: Πορεία.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2021α). *Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στη Γ' Τάξη Γυμνασίου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2022γ). *Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στην Α' Τάξη του Λυκείου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2022β). *Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα της Μουσικής Α', Β', Γ' Τάξεων Γυμνασίου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2021β). *Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα της Οικιακής Οικονομίας στην Α' Γυμνασίου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2022δ). *Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα της Φιλοσοφίας στη Β' Τάξη του Γενικού Λυκείου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.

- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2022α). *Πρόγραμμα Σπουδών για το Μάθημα των Καλλιτεχνικών των Α', Β' και Γ' Τάξεων Γυμνασίου*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2018). *Σύγχρονος Κόσμος: Δημοκρατία και Πολίτης*. Αθήνα: Διόφαντος.
- Ίσαρη, Φ., & Πουρκός, Μ. (2015). *Ποιοτική Μεθοδολογία Έρευνας: Εφαρμογές στη Ψυχολογία και στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Κάλλιπος.
- Καλογεράτος, Π. (2001). *Το Λεξικό της Δημοκρατίας*. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Καρακατσάνη, Δ. (2003). *Εκπαίδευση και πολιτική Διαπαιδαγώγηση: Γνώσεις, Αξίες, Πρακτικές*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Κόκκος, Α. (2017). *Εκπαίδευση και χειραφέτηση: Μετασχηματίζοντας στερεοτυπικές αντιλήψεις στο σχολείο και στην εκπαίδευση ενηλίκων*. Αθήνα: Επιστημονική Ένωση Εκπαίδευσης Ενηλίκων.
- Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, Γ. (2005). Πολιτισμική Οικείωση της Κοινωνικής και Πολιτικής Εκπαίδευσης. Στο Γ. Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, *Η Δημοκρατία, ο Πολίτης και οι Άλλοι. Πολιτισμική Οικείωση της Κοινωνικής και Πολιτικής Εκπαίδευσης* (σσ. 103-106). Αθήνα: Gutenberg.
- Λαμπρίδης, Ε. (2004). *Στερεότυπο, Προκατάληψη, Κοινωνική Ταυτότητα*. Αθήνα: Gutenberg.
- Λύτρας, Α. Ν. (2000). *Κοινωνία και Εργασία. Ο Ρόλος των Κοινωνικών Τάξεων*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μάραντος, Π., & Θεριανός, Κ. (2014). *Πολιτική Παιδεία*. Αθήνα: Διόφαντος.
- Μάρσαλ, Τ. Χ. (1995). Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη. Στο Τ. Η. Marshall, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη* (σσ. 33-121). Αθήνα: Gutenberg.
- Μπάλιας, Σ. (2008). Ανθρώπινα Δικαιώματα, Ιδιότητα του Πολίτη και Εκπαίδευση. Στο Σ. Μπάλιας, *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση* (σσ. 302-336). Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπότομορ, Τ. (1995). Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη μετά από Σαράντα Χρόνια. Στο Τ. Marshall, & Τ. Bottomore, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη* (σσ. 125-194). Αθήνα: Gutenberg.

- Μυλωνάς, Θ. (2006). Κοινωνιολογία της ελληνικής εκπαίδευσης (Συμβολές). Αθήνα: Gutenberg.
- Μπωντριγιαρ, Ζ. (2000). Η καταναλωτική κοινωνία (μτφρ. Βασίλης Τομανάς). Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Νέα Δημοκρατία. (2027.). *Σταθερά, Τολμηρά, Μπροστά. Πρόγραμμα Διακυβέρνησης 2023-2027*. Αθήνα: Νέα Δημοκρατία.
- Νικολάου, Σ. (2022). Το Σχολείο - Η Εκπαίδευση- ως Φορέας Κοινωνικοποίησης. Στο Σ. Νικολάου, *Κοινωνικοποίηση*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ. & Β. Παπλιάκου (2007). Όψεις Συγκρότησης του κοινωνικού κεφαλαίου στην Ελλάδα (σς. 219-268) Στο Πολιτική Κοινωνία Πολίτες Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Παναγιωτόπουλος, Π. (2021). Περιπέτειες της Μεσαίας Τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Πανταζόπουλος, Α.(2007). Κρίση της αντιπροσώπευσης, νεοελληνικός διαφορισμός και ιδιότητα του πολίτη (σς. 149-160) Στο Πολιτική Κοινωνία Πολίτες Ανάλυση δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας – ESS. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Παντελίδου-Μαλούτα, Μ. (2015). *Πολιτισμικές συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας*. Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.
- Παπαδόπουλος, Γ. (2018). Οι Δημοκρατίες σε κρίση; Πολιτική και διακυβέρνηση. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Παπαθεοδώρου, Θ. (2009). Επιτηρούμενη Δημοκρατία. Η ηλεκτρονική παρακολούθηση των πολιτών στην κοινωνία της διακινδύνευσης. Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Πασιάς, Γ. (2020). Παγκόσμια εκπαιδευτική ατζέντα και εκπαιδευτική διακυβέρνηση: Σύγχρονοι τόποι και λόγοι Στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα σταυροδρόμια των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών (επιμ. Δ.Τσακίρη & Ν.Φωτόπουλος). Αθήνα: 24 Γράμματα.
- Πετρονικόλος, Λ. (2020). Η Νομική Ιδιότητα του Πολιτική στην Ελλάδα και στις ΗΠΑ. *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Επιθεώρηση* (20-21), σσ. 190-199.

- Πρόκου, Ε. (2011). Οι Σχόχοι της Ισότητας των Εκπαιδευτικών Ευκαιριών και της Αποδοτικότητας στα Μοντέλα Ανώτατης Εκπαίδευσης στην Ευρώπη. Στο Ε. Πρόκου, *Κοινωνικές Διαστάσεις των Πολιτικών στην Ανώτατη Εκπαίδευση* (σσ. 25-39). Αθήνα: Διόνικος.
- Σταμέλος, Γ. (2009). *Εκπαιδευτική Πολιτική*. Αθήνα: Διόνικος.
- Στασινοπούλου, Ο. (2003). *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική Εξέλιξη, Σύγχρονες Θεωρητικές Προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Στεφάκης, Ν. (2024, Δεκέμβριος 29). *Αποχή των νέων από τις εκλογές: ένα ανησυχητικό ζήτημα και λύσεις για την αντιμετώπισή του*. Ανάκτηση από <https://www.poru.eu/apochi-ton-neon-apo-tis-ekloges-ena-anisychitiko-zitima-kai-lyseis-gia-tin-antimetopisi-tou/>
- Συμεώνογλου, Χ. (2007). *Ανθολογία Γνωμικών και Παροιμιών*. Αθήνα: Εκδόσεις Planus.
- Τσακίρη, Δ. (2020). Έρευνα και εκπαιδευτική πολιτική στο σύγχρονο κοινωνικο – ιστορικό συγκείμενο της ασημαντότητας: κατευθύνσεις για αναστοχασμό Στο «Η εκπαιδευτική πολιτική στα σταυροδρόμια των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών (επιμ. Δ.Τσακίρη & Ν.Φωτόπουλος)». Αθήνα: 24 Γράμματα.
- Υπουργική Απόφαση. (2021). *Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών για τα Εργαστήρια Δεξιοτήτων όλων των τύπων σχολικών μονάδων, Νηπιαγωγείων, Δημοτικών και των Γυμνασίων*. Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων.
- ΦΕΚ. (2023β). *Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Α' τάξης Γενικού Λυκείου*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- ΦΕΚ. (2023α). *Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής της Γ' τάξης του Γυμνασίου*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- ΦΕΚ. (2023γ). *Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος της Φιλοσοφίας της Β' τάξης Γενικού Λυκείου*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Θεωρίες για την Κοινωνική Ανισότητα στο Σχολείο*. Αθήνα : Παπαζήση.
- Φρέιρε, Π. (1974). *Η αγωγή του καταπιεζόμενου* (μτφρ. Γιάννης Κρητικός). Αθήνα: Κέδρος.

Φωτόπουλος, Ν.(2020). Κυρίαρχη ιδεολογία, κουλτούρα και πολιτισμικό κεφάλαιο στην αρένα της εκπαιδευτικής πολιτικής: ανιχνεύσεις και στιγμιότυπα θεωρητικών προσεγγίσεων Στο «*Η εκπαιδευτική πολιτική στα σταυροδρόμια των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών* (επιμ. Δ.Τσακίρη & Ν.Φωτόπουλος). Αθήνα: 24 Γράμματα.

Ψαρρού, Μ., & Ζαφειρόπουλος, Κ. (2004). *Επιστημονική Έρευνα, Θεωρία και Εφαρμογές στις Κοινωνικές Επιστήμες*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Ψαχαρόπουλος, Γ. (1999). *Οικονομική της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Παπαζήση.